

Տ Պ Ա Ր Ա Ն

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԱԹՈՒՈՅՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

(ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱՑ ՅՈՐԵԼԵԱՆԻՆ ԱՌԹԻԻ)

1833 — 1933

Ներկայ 1933 տարին Սուրբ Աթոռոյ տպարանը իր գոյութեան հարիւրամեակը կը բոլորէ: Կարելի է՜ր անշուշտ անուշադիր անցնիլ մէկ դարու տեղութիւն ու նեցող տպագրական գործունէութեան մը վրայէն. այդ պատճառաւ Սուրբ Աթոռոյ տպարանը Ամենապատիւ Տ. Թորգոմ Ս. արքեպիսկոպոսի բաղձանքով և նախաձեռնութեամբ կարգադրուեցաւ որ 1933 թուականը յիշատակելի մնայ տպարանիս համար՝ յորելինական հանդէսի մը կատարումով ու ՍԻՈՆ-ի սոյն բացատրիկ համարին հրատարակութեամբ:

Այս համարին մէջ մեզ բաժին ինկաւ տալ Սուրբ Աթոռոյ տպարանին մէկ դարու գործունէութեան ամփոփ պատմութիւնը:

Թուականէս քսան տարի առաջ, հայկական տպագրութեան չորսհարիւրամեակին առթիւ, իբրեւ Յաւելուած 1914 տարւոյ Օրացոյցի, համառօտ Ակնարկ մը ձգած էինք արդէն Երուսաղէմի հայկական մամուլին վրայ, որ այդ տարին կը բոլորէր իր գոյութեան ութսունամեակը: Աչքի առաջ ունենալով մեր այդ աշխատութիւնը՝ կը կազմենք ներկայս, անհրաժեշտ ճշգրտութեամբ, ու կը ներկայացնենք միանգամայն յաջորդող քսան տարիներու (1914-1933) ընթացքին տպարանիս գործունէութեան նկարագրութիւնը:

* * *

Սուրբ Յակոբեանց տպարանը հաստատուած է 1833ին, Գարբիէլ Նիկոմիդացիի պատրիարքութեան օրով, երբ հեռացած էր ան Երուսաղէմէն ու Աթոռի վարչութեան ղեկը, իբրեւ ծայրագոյն կառավարիչ, ձեռք առած էր Ս. Ուխտիս բը-

նիկ միաբան և Կ. Պոլսոյ նախկին պատրիարք Պօղոս արքեպս. Ազրիանուպոլսեցի: Իսկ տպարանի հաստատութեան առաջին զրգապատճառն ու աշխատողը եղած կը գտնենք Զաքարիա պատրիարք Տէր Պետրոսեան՝ Տարօնի Կոր զիւղացի: Տակաւին իր վարդապետութեան ժամանակէն, մինչ փոխանորդ էր Կ. Պոլսոյ (1826-1829), Զաքարիա քաջ ըմբռնած ըլլալով զպրոցի ու տպարանի կարեւորութիւնը, կը մտադրէ օժտել Երուսաղէմի Աթոռը այդ երկու հաստատութիւններով, և կը սկսի Պոլսոյ մէջ կամաց կամաց պատրաստել տպարանի հարկաւոր նիւթերը եւ ծախու կ'առնէ քանի մը տեսակ տառերու մայրեր: Գործը, սակայն, զեռ զլուխ չբերած՝ 1830 Մարտին արքունի հրամանով կ'աքսորուի Կիպրոս: Այնտեղէն կը գրէ Թրիէսթ Պօղոս պէյ Եռեսուֆեանի եղբոր՝ Պետրոս աղա Եռեսուֆեանի ու կը խնդրէ որ տպագրական մամուլ մը նուիրէ Երուսաղէմի Աթոռին: Եռեսուֆեան սիրայօժար կը գնէ փայտէ մամուլ մը և կապարեայ տառեր, որոնք՝ նախապէս հայթայթուած մայրերու եւ ուրիշ նիւթերու հետ՝ կը ղրկուին Երուսաղէմ: Բայց և այնպէս կարելի է՛ր լաւ տակաւին ձեռնարկել տպագրութեան՝ կարեւորագոյն գործիքներու պակասութեան պատճառաւ:

Եւ չորդ տարին Ազրիանուպոլսեցի Պօղոս պատրիարքի միջնորդութեամբ ու ամիրաներու ջանքով Զաքարիա կ'ազատի աքսորէն ու Երուսաղէմ դառնալէն անմիջապէս յետոյ կ'ուղեորի Էջմիածին եպիսկոպոսանալու (1831), ու ապա պատրիարքական փոխանորդ կը կարգուի Երուսաղէմի: Զաքարիա 1832ի վերջերը կ'երթայ Եզրպոտոս ու քանի մը խնդիրներու

համար կը ներկայանայ Մէհմէտ Ալի փաշային, որուն իշխանութեան տակ էր այն ատեն Պաղեստինը։ Հոն իր բարեկամին՝ Աննցի Մահտեսի Ալիքսան Եղիազարեանի ծախքով կը գնէ վիմագրական մամուլ մը, ու ատով առաջին անգամ Եգիպտոսի մէջ կը հրատարակէ վիմատիպ յայտարարութիւն մը, ուր կը պանծացնէ երկու հարազատներուն՝ Պետրոսի և Ալիքսանի երախտիքը։

Այս պատրաստութիւններէն յետոյ 1833 Յունուար 1ին Սուրբ Աթոռոյ տպարանը լոյս կ'ընծայէ 16 էջերէ բաղկացեալ առաջին դրքոյկը, որ է՝ ՏԵՏՐԱԿ ԱՂՕԹԱՄԱՏՈՅՅ վասն ջերմեռանդ աղօթասիրաց ուր անձամբ կամ մօտ ցերեպանաց ի սփոխական տեղիս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, Ա. տպ.։

Այս գիրքին հրատարակութեան տարին (1833) կը գրուի ահա սկզբնաւորութիւնը Հայկական Երուսաղէմի տպագրական գործունէութեան, հետեւագէտ ներկայ 1933 տարին տպարանս կը բոլորէ իր գոյութեան հարիւրամեակը, ինչպէս ըսուեցաւ վերեւ։

Յաջորդ 1834 տարին կը տպուի 29 էջերով երկրորդ դրքոյկը՝ ՏԵՏՐԱԿ ԱՂՕԹԱՄԱՏՈՅՅ իմ ծաղիկ մեծացուցեմ, արարեալ Մեծի Վարդանայ վարդապետի։ Կը տպուի նոյնպէս Քերական մը, 32 էջ։

Այսպէս՝ համեստ սկզբնաւորութիւն մը կ'ունենայ տպարանը ու իր զարգացումը կ'ըլլայ շատ զանգաղ՝ կարեւոր պիտոյքներու և գլխաւորաբար նիւթական միջոցներու պակասութեան պատճառաւ։

Այս վիճակին դարման մը խորհելու և տպարանէն յետոյ վանական վարժարանի մըն ալ հիմը դնելու համար՝ Զաքարիա 1835 Յունիս 5ին Ազրիանուպոլսեցի Պօղոս պատրիարքի նախագահութեամբ Խորհրդականաց Ժողովը զուգարեւ կուտայ։ Ժողովը լսելէ ետք վարժարանի և տպարանի անհրաժեշտութեան մասին Զաքարիայի բացատրութիւնները, կ'որոշէ, ամուր հիմերու վրայ՝ գնելու համար գործը, հաստատուն դրամագլուխ մը յատկացնել արդէն գոյութիւն ունեցող տպարանին ու նոր բացուելիք վարժարանին։ Իրրեւ հիմնադրամ վարժարանի հաստատութեան՝ Պօղոս պատրիարք կը նուիրէ իր անձնական դրամը 30,000 զրշ. զոր տասնըվեց տարիներէ ի վեր Սուրբ Աթոռին փոխ տուած էր առանց տոկոսի։

Միւսնոյն նպատակին համար աւագ լուսարար Երեանցի Մկրտիչ Եպիսկոպոս Մեղրիկ կը նուիրէ՝ երեք մուրհակներով Սուրբ Աթոռէն իր պահանջը 73,000 զրշ.։ Այս գումարներուն տոկոս կը հաշուեն՝ 1831 Յունուար 1էն մինչև 1835 Յունիս 5՝ 7000 զրշ.։ Իսկ տպարանին կը յատկացնեն նոյն տարին Հնդկաստանի մէջ վախճանած նուիրակ Կ. Պոլսեցի Սամուէլ վարդապետի կտակով Երուսաղէմ ձգած դրամը՝ 40,000 զրշ.։ Նոյն ժողովին մէջ Զաքարիա Եպիսկոպոսը կը կարգեն վերատեսուչ վարժարանին ու Երուսաղէմացի Կիրակոս Եպիսկոպոսը՝ տպարանին։ Եւ որովհետեւ 40,000 զրուշը չէր բաւեր տպարանին, վարժարանին յատկացուած 110,000 զրուշը կ'աւելցնեն տպարանի հիմնադրամին վրայ ու կը կարգադրեն որ վերջինիս արդիւնքով հոգացուի վարժարանի ուսուցչին ուժերի և ուրիշ ծախքերը։

Նոյնութեամբ կը գնենք այստեղ սոյն ժողովի արձանագրութիւնը՝ իրրեւ կարեւոր վաւերագիր մը Երուսաղէմի տպարանի, ինչպէս նաեւ վարժարանի, պատմութեան համար։

«Ի քաղմաց անսի ժամանակաց նախ քան զմեզ՝ քաւեյիչասակ նախնիքն մեր փափաքիկն հաստատել ի մեջ Սրբոյ Արքողոսոյ յառակ ուսումնարան մի՝ վասն հոգեւոր և ուսումնական կրթութեան կրօնաւորաց Սրբոյ Արքողոսոյ. որպէս փառ նրեմն երկնիս և մեք ի սրբի զայս երկն հաւայեցից քաղմաքի. սակայն յաղագս քաղմաքիս ժամանակացն՝ ոչ նախնիքն և ոչ մեք մարաքագ զայս փափաք յրացուցանել։ Այլ քանզի Աստուծոյ և ոչ յաջողի զամենայն յամենայնի, զիտ և տեսնու զորն և զժամն առ ամենայն տեսնուքիս վասն փառաց անուան իւրոյ, որպէս և այժմ զնոյն երանոյն նախնեաց քաղմաք ևս քաւեւնաք իմն ընդ իս տարացոյց ի սրբս մեր՝ հաստատել զուսումնարան մշտաւ։ Այլ ըստ որում այսպիսի տեսնուքեան կարօք մեծագումար յրաւոց, նախնիքն ի քիւ 1831 Յունուար ա. Սրբոյ Արքողոսոյ քնիկ միաքան և նախնիքն պատրիարք Պօղոս և ներկայ այցելու Սրբոյ Արքողոսոյ Պօղոս արքայան Արքեպիսկոպոսն զիւր անձնական յրաւեւ երեսուն հազար զրշ. (որ ի վեշտասան ամաց անսի ի վերայ Արքողոսոյ եր արանց շահու) շնորհեաց ուսումնարանին. նոյնպէս աւագ յաւարար Մկրտ.

սիչ Արխիսկոպոսն ի ֆանի ամաց լուսարա-
րական արդեանց դրանս յաւելոյ՝ Սուրբ Ար-
նոյս տուեալ էր ի շահ երեք մուրհակաւ, որ
շահովք հանդերձ ի մի գումարեալ՝ եղև ի 1831
Յունուար ա. եօթանասուն եւ երեք հազար դռշ.,
գոր եւ շնորհեաց ուսումնարանին Սրբոյ Ար-
նոյս, որոց գումարն շինի հարիւր եւ երեք
հազար դռշ. առ որ ի 1831 քոյոյ ցարդ ի վե-
րայ Արնոյս մնալով, իբր շահ եօթն հազար
դռշ. եւս եղաւ, եւ եղև հարիւր տասն հազար
դռշ.։ Ահա այս է այժմ դրանն ուսումնարանին.

Եւ եւս սպագրասունն, որ ի ֆանի ամաց
անկի անգործ մնայր, որոյ գործածութիւնն
պարծակք է Սրբոյ Արնոյս, որ եւ կարօտի
դրանց բազմաց, առ այս որոշեցաք այժմ,
ֆառատուն հազար դռշ.ն ի Հնդկիս վախճան-
եալ Սառուշ վարդապետի դրանն, որ ի գնալն
ի Հնդկիս կսակագիր իմն եղեալ էր յարկեղն
խրուտ, որպէսզի զկնի վախճանին իւրոյ մըշ-
քնեցնուոր յիշատակ իմն յաւելացի ի Սուրբ
Արնոյս յանուն լուսահոգոյն։ Նմին վասն եւ
մեք զմեաւ ածեալ՝ արծան վարկաք զնորին
դրանն սերմայե անկեղ սպարանին, եւ ի վե-
րայ սպագրասան վերակագու կարգեցաք զԿիրա-
կոս Արխիսկոպոսն եւ ի վերայ ուսումնարա-
նին՝ զԶափարիա Արխիսկոպոսն, որոց զյիշ-
եալ ֆառատուն հազար դռշ.ն ընդ հարիւր տասն
հազարին տուաք, եւ ի նոցանէ կնկեալ զիւր ա-
ռուք հարիւր յիսուն հազար դռշ.ի։ Արդ՝ ըստ
որում սպագրասունն ոչ դառնայ լոկ ֆառատուն
հազարաւ, նմին վասն զուսումնարանի հարիւր
տասն հազար դռշ.ն եւս սպագրասունն գործա-
ծեացի, եւ յարդեանց սպագրասան՝ զուսումնա-
րանին վարձապետի եւ այլ ծախան հոգացնն,
որպէսզի ուսումնարանն օր ըստ օրի պայծա-
րացի ի պարծանս Սրբոյ Արնոյս եւ յօգուս
ազգիս։

Եւ ի վերայ այս անկեացնի մի՛ ոք իս-
փանման առիթ եւ պատճառ չիցի, թէ՛ սպա-
գրասան եւ թէ՛ ուսումնարանին, եւ մի՛ ի
յիշեալ արխիսկոպոսաց գործանն պանանջե-
ցնն, զի նոքա ըստ խոնկականութեան իւրեանց,
անկախ յունեք, զսեփականութիւնն այսոցիկ
իմեանք հոգացնն։ Նոյնպէս եւ զկնի սոցա
յաջորդին եւս ըստ կանոնի կարգադրութեան
սոցա գործածեցնն զայն դրանս եւ յառաւե-
լոյ փութացին։ Իսկ եթէ ոք ի յայսպէս պա-
տիարաց եւ կատարաւաց եւ ի խորհրդաբա-
նաց եւ այլ ո՛ր ոք եւ իցի՝ իսփանեղ ջանացի
զուսումնարանն եւ զսպագրասունն, այնպիսին

ինքն պարտաւոր չիցի առաջի անեղ անկնին Քրիս-
տոսի։ Ի 1835 Յունիս 5, ի Ս. Երուսաղէմ
(Կնիքներ եւ ստորագրութիւններ)

ՊՕՂՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ Լուսարար
(Աղթանակապետացի) ՄԿՐՏԻՉ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
Վիֆիլ Նուստ դարպասնի
ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՍՏՈՒԱՅԱՏՈՒՐ
ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Այս կարգադրութեան յաջորդ տարին
(1836) տպարանը լոյս կ'ընծայէ միայն մէկ
գիրք՝ Մեկնութիւն սեբուական Հայր մե-
աղօրից եւ ձառք եպիսկոպեան, թաղման
եւ Յարութեան եւ երես միանգամ, երա-
նելոյն Ս. Եղիշի վարդապետի։ Ուսէ հրա-
տարականութեան չենք հանդիպիր 1837 ին։
Իսկ 1838 էն մինչեւ 1841, այսինքն մինչեւ
Զաքարիայի պատրիարքական աթոռ բար-
ձրանալը, կը տպուին հետեւեալ տասնեմէկ
գիրքեր. ա) Զանազանութիւն հիկո դարուց,
Ա. հատոր Պօղոս պատրիարք, Ա. տպ.
1838. — բ) Տեսակ Սուրբ Յարութեան մեքն-
շեմաւոր շաքարական բափօրաց, Ա. տպ.
1838. — գ) Զանազանութիւն, Բ. հատոր,
Ա. տպ. 1839. — դ) Տեսակ զովասանաց
ի վերայ սեփական սուրբ ուխտանեղ-
եացն Քրիստոսի, Ա. տպ. 1839. — ե) Տեսակ
սարեկան հանդիսաւոր արարողու-
թեանց Սրբոյ Յարութեան անարին, Ա. տպ.
1839. — զ) Քերական, Բ. տպ. 1839. —
է) Զանազանութիւն, Գ. հատոր, Ա. տպ.
1840. — ը) Արարողութիւն Սրբոյ Արնոյս
Երուսաղէմի ըստ նախնական սովորութեան,
Ա. տպ. 1841. — թ) Խորհրդաւոր, Ա. տպ.
1841. — ժ) Կանոն յորժամ բարեպետօսն
ծնող յանձնեն զգաւակս իւրեանց ընդ զօ-
րաւոր պաշտպանութեամբ Սուրբ Դիւանդի,
1841. — ժա) Հեգերեկ, 1841. (*)

* * *

(*) Երուսաղէմաւոր գրեանց հրատարակու-
թեան թուականները հիշելու մէջ որոշ չափով
օգտուած ենք Վարդերեսեան Արժ. Տէր Վարդան
գրասէր քահանայի պատրաստած Յուլյանէն,
զոր աղետօրէն դրաւ մեր արամադրութեան
տակ։ Այս առթիւ պարտականութիւն կը համա-
րինք յայտնել հրապարակաւ մեր անկեղծ շնոր-
հակալութիւնը։ Այդ հիշումներուն համաձայն
լոյս կ'ընծայենք նաեւ մեր տպարանի հարիւր-
ամեայ հրատարակութեանց մէկ նոր Լիակատար
Յուլյանը։

Գարրիէլ պատրիարք կը վախճանի 1840 Ապրիլ 25ին և տարի մը ու վեց ամիս պաւստոսթեան շրջանէ մը յետոյ՝ 1841 Հոկտեմբեր 24ին իրեն կը յաջորդէ Զաքարիա եպիսկոպոս Կորեցի: Տեսանք արդէն թէ պատրիարքական աթոռը բարձրանալէն առաջ Զաքարիա կը խորհէր ուսումնարան մը^(*) և տպարան մը հիմնել Սուրբ Աթոռին մէջ: «Տպարանը հաստատուած էր արդէն ջանքով ու աշխատութեամբ իր և Կիրակոս եպիսկոպոսի, որոնք իրեն զուգակից ամուսնի սիրով կապուած էին իրարու, և Սուրբ Աթոռին պայծառութեան կը նշխրէին իրենց ամբողջ եռանդն ու զործունէութիւնը: Զաքարիա պատրիարք, որ ուսած էր Ս. Ղազարի վանքին մէջ, գեղեցիկ նախանձախնդրութիւնը կ'ունենայ՝ հետեւելով Մխիթարեան հայրերու դպելի վաստակներուն՝ լոյս ընծայել մեր նախնի մատենադիրներու այն զործերը, զորս Մխիթարեանք կը զգուշանային հրատարակել՝ չհակառակելու համար իրենց սկզբունքներուն, եւ առանց ուշադրութեան առնելու տպարանին շատ մը թերութիւններն ու զբաղէտ եւ ուսումնական անձերու պակասը, կը ձեռնարկէ տպել Մատոց կանոնաւ Մկրտիւքեանը (1843).— Պատմութիւն Յովնանու Կարողիկոսին, Ա. տպ. (1843) ու Ներսէս Լամբրոնացիի Խորհրդածութիւն Սուրբ Պատարգին (1842): Այն ժամանակ Կ. Պոլսի պա-

տրիարքն էր Աստուածատուր եպիսկոպոս, նեղսիրտ ու յեղշկուկ բնաւորութեան տէր մէկը, որ խէթով կը նայէր Զաքարիային, ու անոր զործերը հակառակ կու գային իր գաղափարներուն: Վերոյիշեալ գիրքերու տպուած օրինակները երբ կը հասնին Կ. Պոլիս ու երբ Աստուածատուր աչքէ կ'անցնէ զանոնք՝ սաստիկ կը զայրանայ, և խոյն հրաման կը ղրկէ Երուսաղէմ՝ գոցել տպարանը ու գաղբեցնել այդ գիրքերուն վաճառումը: Մատոցը թէպէտ հին գրչագիրներու վրայէն էր տպուած, բայց տեղ մը միայն կը տարբերէր միւս տպագրուածներէն: Իսկ Խորհրդածութիւն Սուրբ Պատարգին որովհետեւ Լամբրոնացիին գործն էր, որ իր քանի մը գրուածքներուն մէջ ծիսական արտաքին բարեկարգութեան նկատմամբ ջատագով կը համարուի հոռմէական եկեղեցիին, այդ պատճառաւ Աստուածատուր տարապարտ կարծիքներ կ'ունենայ Զաքարիայի վրայ, իբր թէ անկա Մխիթարեանց վանքը ուսած ըլլալուն՝ կը ծառայէ նաև անոնց սկզբունքներուն: Գայթակղութեան տեղի չտրուելու համար իսպառ արգիլուեցաւ Մատոցին հրատարակութիւնը, բայց ծախսու հանուեցան Լամբրոնացիի ու Յովնանէս կաթողիկոսի գործերը: Վերջինս երկրորդ տպագրութիւն մը ունեցաւ 1867ին՝ յապաւելով անկէ թերթ մը միայն, ուր ազատ արտայայտութիւններ կային Իսլամներու Մարգարէին մասին»^(*)

Զաքարիայի պատրիարքութեան տևողութիւնը կ'ըլլայ չորսուկէս տարի ու տասներեք օր և կը վախճանի 1846 Մայիս 8ին: Իր կենդանութեան վերոգրեալ գիրքերէն զատ կը հրատարակուին Արարողութիւն Սրբոյ Արքուդոյ (1841), Կանոն տղայանուէրի (1841) Զանազանութեան Բառարան, արաբերէն և պարսկերէն բառերու, Ա. տպ. 1844, և Սաղմոս խոշորագիր, Ա. տպ. 1844: Ունէ գիրք լոյս ընծայուած չենք գտներ 1845 և 1846 տարիներուն: Ասոր պատճառ կը թուի ըլլալ Զաքարիայի ծանր խօթութիւնը (Ջրգողութիւն), որ կը տառապեցնէր զինք վերջին տարիները և թոյլ չէր տար իրեն ուշադրութիւն դարձնելու իր այնքան սիրած տպարանին:

(*) Զաքարիա 1835ին ծրագրուած վարժարանը իր պատրիարքութեան օրով առաջին անգամ ինք կը բանայ Թեմէի վանքին մէջ, ու հայերէն լեզուի ուսուցիչ կը կարգէ Խաչատուր քահանայ Տարսնեցիի և հոգաբարձու՝ Ստեփան վարդապետ Տիգրանակերտցիի: Եւ որպէսզի բարեկարգ ընթանայ վարժարանը՝ իր յանձնարարութեամբ փոխանորդ Կիրակոս եպիսկոպոս եւ քանի մը առաջաւոր վարդապետներ տար յօդուածներէ բողկացեալ կանոնագիր մը կը պատրաստեն՝ ուսմանց ատտիճաններու և ուսուցիչներու եւ ուսանողներու պարտականութեանց վերաբերեալ (25 Յուլիս 1843): Իբր մէկ ու կէս տարի յետոյ Զաքարիա վարժարանը կը փոխադրէ Երուսաղէմ առանձին տան մը մէջ, և ուսուցիչ կը կարգէ Արմաշի վանքին Մուրատ վարժապետը, որ հմուտ և եռանդուն աշխարհական մըն էր ու այն տարին ուխտի եկած էր Երուսաղէմ: Մուրատ վարժապետ կը դասախօսէ Քերականութիւն, Տրամարանութիւն և ձարտասանութիւն, ու իր օրով արգիւնաւոր շրջան մը կը բոլորէ վարժարանը:

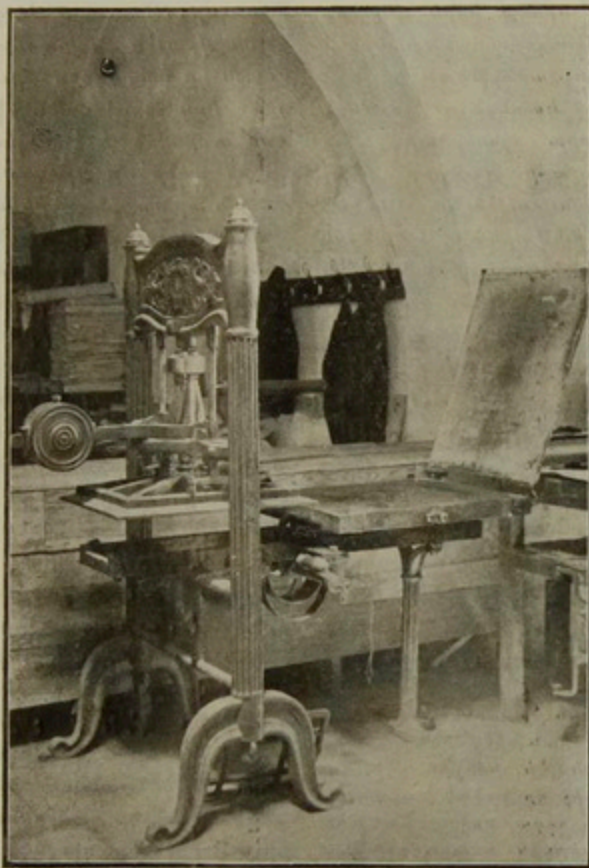
(*) Սաւաւան, Պատմութիւն Երուսաղէմի, էջ 1025-1026:

Բաքարիայի կը յաջորդէ Կիրակոս Երուսաղէմացի (1847 Փետրուար 13), որ իբրեւ գործակից ու գաղափարակից իր նախորդին՝ բնական էր որ հոգածու պիտի ըլլար տպարանի զարգացման: Այդ նպատակով Զմիւռնիայէն Երուսաղէմ կը հրաւիրէ իր վաղեմի բարեկամին՝ Գրիգոր Սաւաւանեանի հմուտ ու լեզուագէտ որդին՝ Տիգրան Զ. Թ. Սաւաւանեանը իբրեւ ուսուցիչ Հայ-

Գաղատացի, բայց լեզուն ու ոճը յարգարած ու սրբազրած է Սաւաւանեան:

Կիրակոս պատրիարք 1849ին Վիեննայէն բերել կու տայ գեղեցիկ ձեռքի տպագրական մամուլ մը (պատկ. 1), որուն վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Ի յառաջագիւծութիւն հայերէն մատենագրութեան յերուսաղէմ քաղաքի, յօրինեալ ի Վիեննա, 1849»: Նոյնպէս տպարանի տօն ու մաշած

Պատկ. 1. Զեռաց սպ. մամուլ

կաքանութեան և մի քանի ճիւղերու և ա-նոր կը յանձնէ տպարանի վերակացութիւնը եւ տպագրելի գիրքերու սրբազրութիւնը (1848 Օգոստոս): Վերջինիս հակողութեամբ կը հրատարակուի Տեսակ Աղօթամատոյց, Բ. տպ. 1848. — Նփրեմ Խուրի աղօթագիրք, Ա. տպ. 1848. — Զանազանութիւն Ա. հատոր, Բ. տպ. 1849. — Յովսէփայ Գեղեցիկի զրոյց ընդ Ասաներայ ամուսնոյ իւրոյ, 1849: Այս հատորին հեղինակն է Իսահակ Մ. վրդ.

կապարեայ տառերուն տեղ նորաձոյլ ու վայելատիպ տառեր բերել կու տայ Պոլսոյ Միւհէնտիսեանէն, և անոնցմով կը հրատարակուին Պետրոս արքեպս. Բերդուհանցի Մեկնութիւն Բրդոյն Նփեսացոյց, 1850 և Տեսակ Գովասանաց Բ. տպ. 1850:

Պատրիարքի փափաքն էր ընդարձակել վանքին մէջ ուսմանց ու գիտութեանց ասպարէզը, ու տեսնելով որ վարժարանի եւ տպարանի շէնքերը զուրկ են

յարմարութիւններէ, միտքը կը դնէ առտոնց համար ուրոյն շէնքեր կառուցանել: Կը գրէ Պոլիս՝ Երուսաղէմի փոխանորդ Զմիւռնիացի Յովհաննէս եպիսկոպոսին ու կը յանձնարարէ որ վարժարանի, տպարանի, նաև հիւանդանոցի շինութեան համար արքունական հրամանագիրներ հանել տայ ու հայազգի ճարտարապետի մը հետ փութով զրկէ Երուսաղէմ: Կը հասնին հրովարտակներն ու եպարքոսական հրամանագիրները, բայց ափսոս որ բարեջան ու կրթասէր պատրիարքին պաշտօնավարութիւնը կարճատե կ'ըլլայ, այն է՝ երեք տարի ու երեք ամիս, ու անակնկալ մահը (1850 Մայիս 25) թոյլ չի տար իրեն տեսնել իրականացումը իր գեղեցիկ ու ազգօգուտ ծրագիրներուն:

* * *

Կիրակոսի յաջորդը՝ Յովհաննէս պատրիարք Զմիւռնիացի իր գահակալութեան առաջին տարիէն հոգ կը տանի բարեփոխական տնտեսական վիճակը ու հասցնի նորանոր աղբիւրներ ստեղծել: Այդ նպատակով ծախու կ'առնէ կարգ մը շէնքեր ու գետիներ, իրեն մշտնջենական սեպհականութիւն Սուրբ Աթոռին: Այդ գետիներէն կարեւորագոյնն է Մեծ-Արս կոչուածը, որուն վրայ ետքէն կառուցուած և այժմ կառուցուելու վրայ եղող շինութիւնները վանքիս եկամտաներուն զլսաւոր աղբիւրը կը կազմեն այսօր և առաւելագոյն չափով պիտի կազմեն վաղի: Յովհաննէս պատրիարքի շինարար գործունէութեան արդիւնքները կը մնան, ի միջի այլոց, Երուսաղէմի պատրիարքարանի ու ձեմարանի վայելուչ ու հոյակապ շէնքերը, որքան պատուաբեր ազգին՝ նոյնքան յիշատակելի կոթողներ զանոնք շինել տուողին անուան:

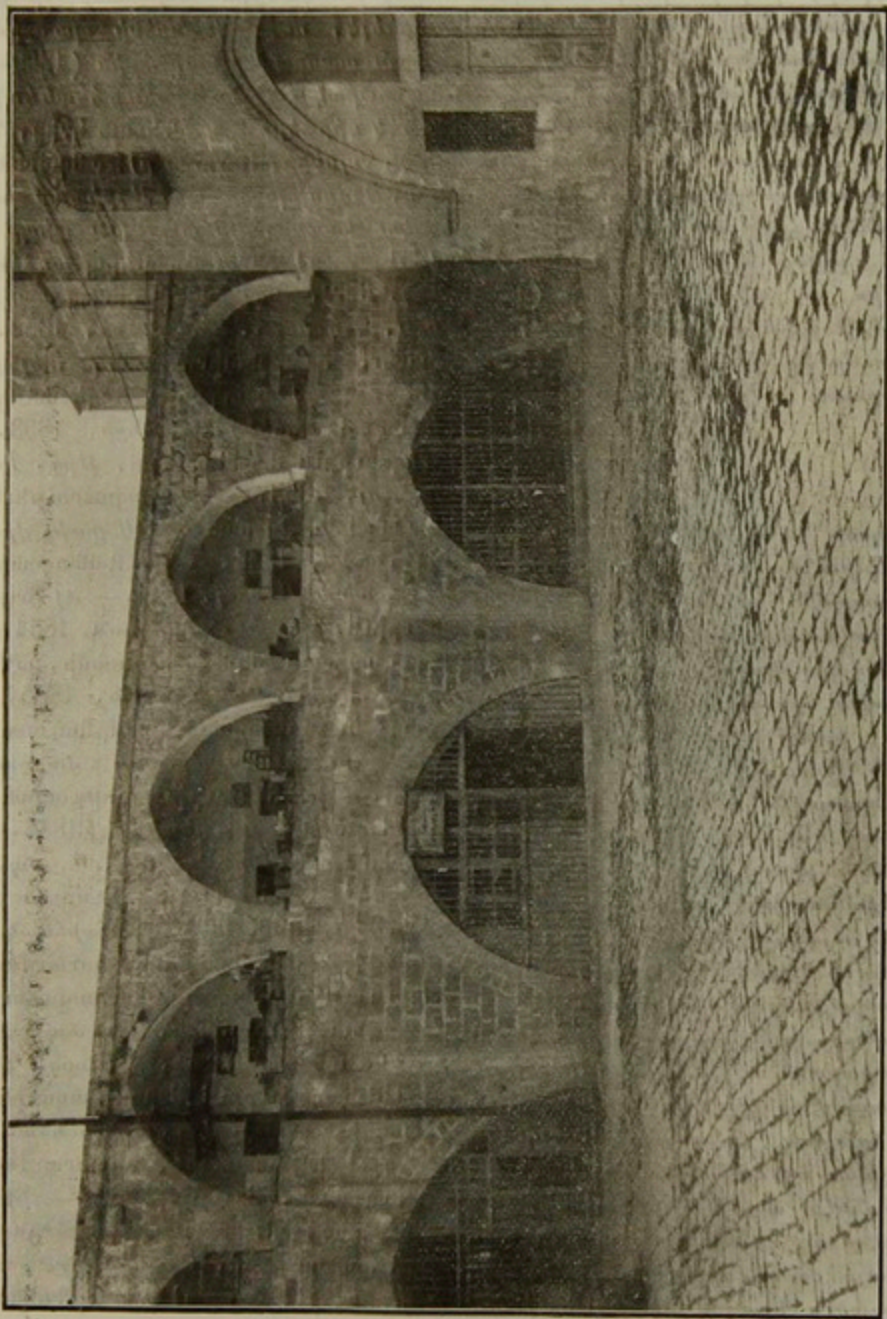
Յովհաննէս պատրիարք նկատուած է տնտեսադէտ ու գործնական միտքի տէր մարդ, բայց զուրկ զիրքի և զբաղանդութեան ճաշակէ: Ըլլալով չափազանց խնայասէր, ժառանգաւորներու միակ ուսուցչին՝ Տիգրան Սաւալանեանի ռոճիկը կը կրճատէ և անուղղակի կը ստիպէ զայն՝ յիսունական թուականներու վերջերը թողուլ իր պաշտօնները ու հեռանալ Երուսաղէմէն, ինչ որ պատճառ կ'ըլլայ վարժարանի

փակուելուն և ժամանակին նորահաս արեւդաներու և սարկաւազներու դանդաժութեան ու բողոքներուն, որոնց արձագանգը երբեմն կը հասնէր մինչև Պոլիս: Այսու հանգեւրձ վանքին տպարանը չի դադրիր գործելէ, ու Յովհաննէսի պատրիարքութեան տասնամեայ շրջանին (1850-1860) հրատարակուած կը գտնենք հետեւեալ քսան և մէկ գիրքերը. ա) Երեւոյր կրից, Գրիգոր վրդ. Պոլսեցի, 1851. — բ) Թանգարան խրատ, Պողոս պատրիարք Աղբիւրնապոլսեցի, երկու հատոր, Բ. տպ. (Ա. տպը Պոլիս) 1851. — գ) Գործք Առաքելոց առձեռն, Ա. տպ. 1852. — դ) Հայելի վիրաց տաղաչափեալ, Պողոս քհն. Էօտէմիշցի, 1852. — ե) Տարեք Խմաստաւորութեան, Մեղեօրայ, 1852. — զ) Կսակագիր հոգեաւ բանից, Մարգար Խոճենց երևանցի, 1853. — է) Մեկնութիւն Յայնութեան, Թրգ. Կամբրոնացու, 1853. — ը) Բացատրութիւն Հրաժարման և Զոյման ևն. Մկրտիչ վրդ. Արծրունեան, 1854. — թ) Զանգակոթիւն, Բ. հատոր, Բ. տպ. 1854. — ժ) Տրամաբանութիւն, Գր. Փէշտմալճեան, 1854. — ժա) ձառ յաղագս Հնոյն Երուսաղէմի, տ'Անվիլ, Թրգ. Յովհ. Զամուրճեան, 1855. — ժբ) ձառք և խոսովանութիւնք հաւատոյ, Նարեկացու և Վահրամայ վարդապետի, 1856. — ժգ) Տեսչութիւն հովուական, Թրգ. Յովհ. Տէր Կարապետեան, 1856. — ժդ) Եփրեմ Խուրի աղօթագիրք, Բ. տպ. 1857. — ժե) Հրահանգ կամ Ուսումն բարուց Սուաւէի, Թրգ. Յովհ. Զամուրճեան, 1857. — ժզ) Պատասխանիք Միսիւրայ բանալի Սկեւացույ՝ Յաղագս Համապատուութեան երկոսասան առաքելոց, Ա. տպ. 1857. — ժէ) Սաղմոս, միջակ, Ա. տպ. 1859. — ժը) Ստորագրութիւն Մբոյ Քաղաքին Երուսաղէմի, Մկրտիչ վրդ. Արծրունեան, 1859. — ժթ) Պատասխանիք Միսիւրայ Բանալի Սկեւացույ, Բ. տպ. 1860. — ի) Տեսութիւն հառօրէն վրկական խորհրդոյ սբազան պատարագին, Յովսէփ վրժ. Մարտիրոսեան, 1860. — իա) Տեսակ Գովասանաց, Գ. տպ. 1860: (*)

* * *

(*) Գիրքիս երբորդ տպագրութիւնն ալ կատարուած է այս տասնամեայ շրջանին, բայց ճիշդ թուականը անձանթ կը մնայ մեզ:

Պատկ. 2. Տպարանի հիստորիկական նկարագիր

Յովհաննէս պատրիարքի վախճանումով (1860 Դեկտ. 23) Աթոռը թափուր կը մնայ չորս տարի և երեքուկէս ամիս:

Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Վարչութիւնը Ազգային Սահմանադրութեան հաստատութեամբ նոր կազմակերպութիւն ստացած՝ պատրիարքի մահէն անմիջապէս յետոյ կը ձեռնարկէ սահմանադրական սկզբունքներու համաձայն ձեւակերպել երուսաղէմի միաբանութեան Կանոնադիրը ու կը մտադրէ տեղապահն ու պատրիարքը, այս անգամուան համար, ընտրել Միաբանութենէ դուրս եպիսկոպոսներէ, պատճառելով թէ վանքին մէջ կը պակսին այդ պաշտօններուն յարմար թեկնածուներ: Միաբանութիւնը կ'ընդդիմանայ այս կարգադրութեան, և բուն պայքար մը կը սկսի ծայր տալ իր և Կեդրոնի Վարչութեան միջև:

Այս անհամաձայնութիւնը երթալով կ'առնէ մեծ համեմատութիւններ, որոնցմէ կը ծագին Երեսն-դուրսեցի ցաւալի վէճերն ու հակառակութիւնները: Վարչութեան անդամները, երեսփոխանութիւնը, ժողովուրդն ու ազգային թերթերը կը բաժնուին երկու ընդդիմադիր կուսակցութիւններու՝ ծանօթ Լուսաւորեալ ու Խաւարեալ, կամ Սահմանադրական ու Պահպանողական անուններով:

Սահմանադրականներու պաշտպան թերթերը՝ Միւնասի, Մեղու և Մասիս բուն պայքար մը կը սկսին Պահպանողականներու դէմ, ու ընդդիմաօսութիւնները այն աստիճան առաջ կը տանին, որ Ս. Յակոբեանց ուխտը վարկաբեկելու համար ծայրայեղ արտայայտութիւններ կու տան իրենց գրիչին՝ անգոյ ու չափազանցեալ մեղադրանքներ բարդելով Միաբանութեան վերայ: Վերջինս իր զգացումներուն մէջ վիրաւորուած՝ կը վրդովի հրապարակային այդ նախատինքներէն ու կը հերքէ յիշեալ թերթերու ամբաստանութիւնները, հրատարակելով Ազգային երեսփոխանական ժողովին ուղղուած հետեւեալ երկու տետրակները.

ա) Հերժումն անիրաւ զգաւսութեանց եւ աղետաւոր Ընդհանուր բարեխորհուրդ Ազգային ժողովն, 1861.— բ) Բողոք երկրորդ առ Ազգային Ընդհանուր ժողովն, զոր խնամահաբար մատուցանե ամբողջ Միաբանութիւնն Ս. Երուսաղէմի, 1861:

Յիշեալ տետրակներէն զատ նոյն 1861

տարին տպարանը լոյս կ'ընծայէ Նոր Աբբեմարան կամ Բանալի հայերէն վեճանութեան (Ա. և Բ. մասեր), Ա. հատոր, Մարտիոս վրդ. Մէլեքեանց, և Յաւալի դէպք մը որ պատահեցաւ Բերլինէմ Ս. Մենդեան մեր եկեղեցւոյն մէջ խորագրով տետրակը: Ասոր մէջ նկարագրուած է հայ և լատին միաբանութեանց միջև նոյն տարին տեղի ունեցած մեծ կռիւը Ս. Մենդեան եկեղեցիին մէջ, ուր Լատինները ոտնձգութիւններ ըրած էին մեր իրաւունքներուն:

Յաջորդ 1862—1864 տարիներուն լոյս կը տեսնեն ա) Չանգանուքիւն Գ. հատոր, Բ. տպ. 1862.— բ) Ճառք ընթերցեալ յաւուր տարեկանի Թարգմանաց Սահակայ եւ Մեսրոպայ, յաւաքեաց ժառանգաւորաց Ուսումնարանի, 1863.— գ) Մեծն Ներսէս կամ Հայաստանի բարեբար, ողբերգութիւն չորս արար, Սարգիս Միրզա Վանանդեցի, Ա. տպ. 1863, և դ) Չանգանուքիւն Ա. հատոր, Գ. տպ. 1864.— ե) Բովնդակուքիւն նուազաց Հայ Ս. եկեղեցւոյ, Եղիա Մ. Տնտեսեան, 1864:

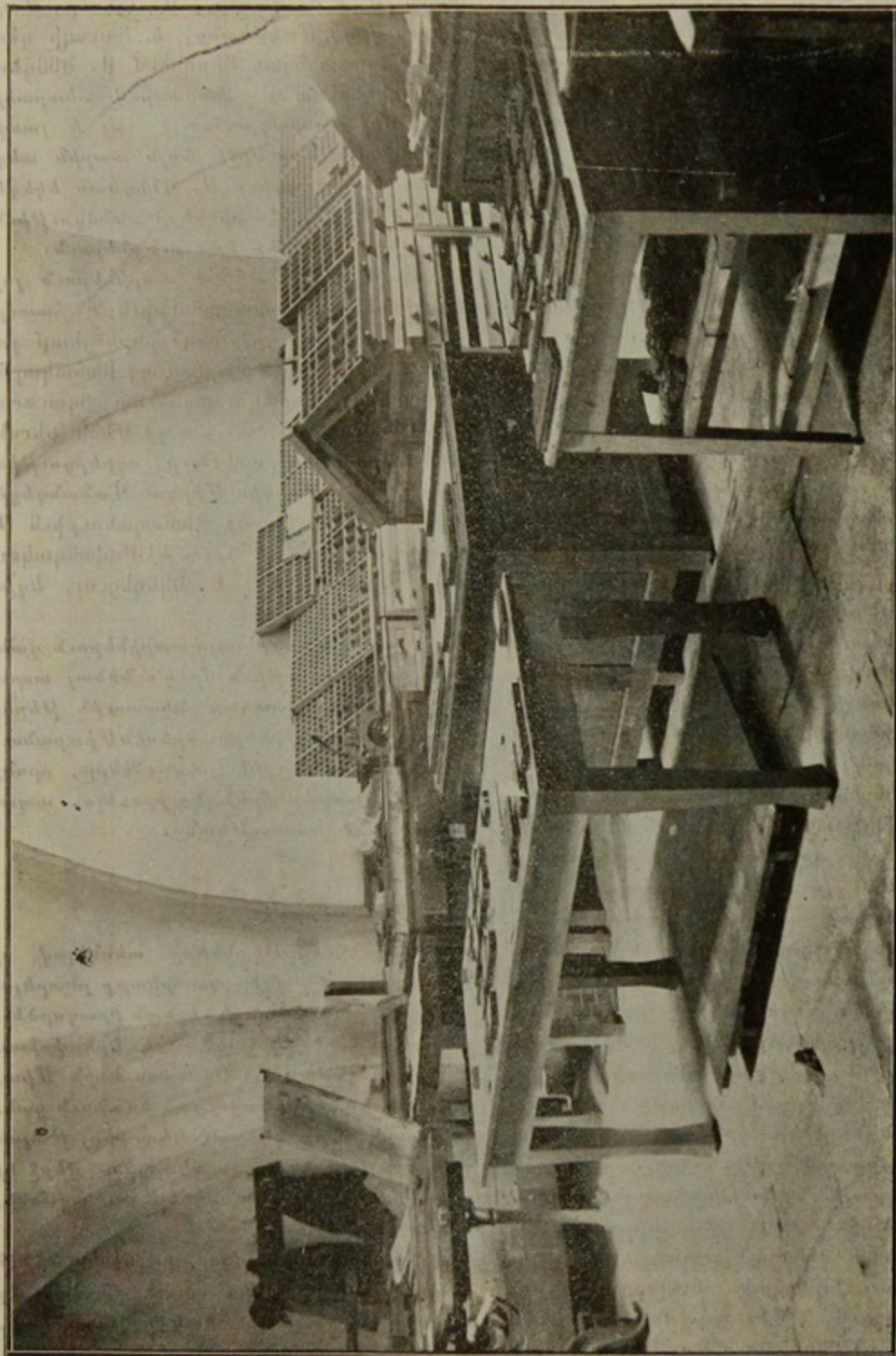
Ինչպէս կ'երևի՝ այս տարիներուն դանդաղ զործունէութիւն մը կ'ունենայ տպարանը: Ասոր պատճառ նկատուին թերեւս վերոյիշեալ խնդիրներու երեսն Միաբանութեան կրած ներքին յուզումները, որոնք չէին թոյլատրեր իրեն նուիրուելու տպարանական աշխատութեանց:

* * *

Սահմանադրականները տեսնելով որ արտաքիններէն մէկը պատրիարք ընտրելու իրենց նպատակը պիտի չկրնան իրագործել, տեղի կու տան վերջապէս, և Երեսփոխանական ժողովը 1864 Օգոստոս 14ին Միաբանութեան ներկայացուցած եռանուն ցանկէն պատրիարք կ'ընտրէ Կեսարիոյ Թաւաս զիւղացի Նսայի վարդապետը, ու վերջ կը գտնեն վերեւ յիշուած վէճերն ու աղմուկները:

Նսայի վարդապետ իր ընտրութենէն հազիւ քանի մը ամիս առաջ դարձած էր Եւրոպայէն, ուր կը հետեւէր լուսանկարչութեան և կալուանաձուլման արհեստներուն: Այս պարագան լուսամիտ ու գեղարուեստասէր հոգեւորականի մը համբաւը վաստկուցած էր իրեն Պոլսոյ մէջ, և իբր

Պատկ. 3. Գրադարան

այն կը կարծուէր՝ թէ ան պիտի կրնար Միաբանութիւնը դնել յառաջդիմութեան ճամբուն մէջ և ընտելացնել սահմանադրական սկզբունքներու:

Նոյն 1864 տարւոյ վերջերը նորընտիր պատրիարքը եպիսկոպոսանալով կը դառնայ Էջմիածինէն Պոլիս: Հոն Ազգային Վարչութիւնը կ'առաջարկէ իրեն փոյթ ու խնամք ունենալ վանքին մէջ դպրանոցի, տպարանի ու թանգարանի զարգացման: Պատրիարքը ազգին փափաքը անթերի կատարելու պատրաստակամութիւն կը յայտնէ և կը խոստանայ հիմնել ժառանգաւորաց դպրանոց մը, կարեւոր ուսմանց ծրագիրով, ու պահանջուածէն աւելի պայծառացնել տպարանը, մատենադարանն ու թանգարանը: Արդարեւ երուսաղէմ հասնելուն պէս (1865 Ապրիլ 5) եռանդով կը սկսի ձեռնարկել գործի:

Պոլսէն հետը բերած առաջին աշակերտներով անմիջապէս կը բանայ նոր ժառանգաւորաց Վարժարանը իր նախորդին կառուցած ձեմարանի հոյակապ շէնքին մէջ, որու ընդարձակ սրահին տասներկու դարանները կը յատկացնէ թանգարանի, որոնց մէջ հետզհետէ կը հաւաքուին այլևայլ հնագիտական առարկաներ: Կը բանայ երուսաղէմի առաջին լուսանկարչանոցը վանքին մէջ, ու պատրիարքարանի սենեակներէն մէկը կը վերածէ կալուանածուլման աշխատանոցի՝ գործէ աղատ իր ժամերուն զբաղելու համար հոն: Կը կարգաւորէ նաև ձեռագիրներու մատենադարանը, ու կանոնաւոր ցուցակ մը կազմելու աշխատութիւնը կը յանձնէ Տիգրան Սաւալանեանին, որ Միաբանութեան հրաւերով 1863 ին դարձած էր երուսաղէմ ու վերստանձնած էր քարտուղարութեան և ուսուցչութեան իր նախկին պաշտօնները, միևնոյն ժամանակ կը կատարէր տպագրեալ փորձերու սրբագրութիւնը:

Մինչև այն ատեն տպարանը կը գրտնուէր վանքին հիւսիս-արեւելեան կողմը վեց սենեակներ պարունակող թաղի մը մէջ(*): Կիրակոս պատրիարք, ինչպէս տե-

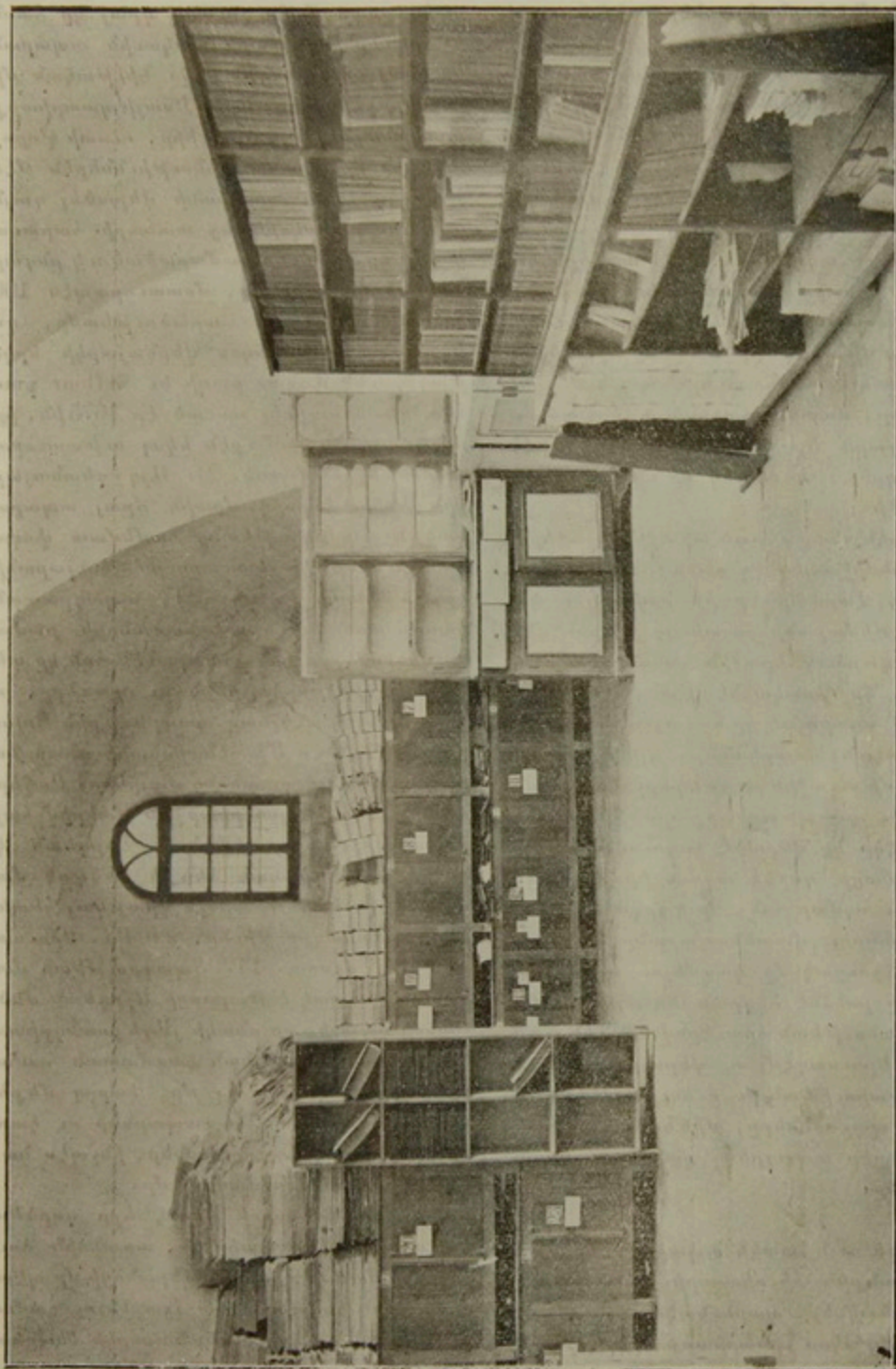
սանք, մտադրած էր տպարանի համար նոր շէնք մը կառուցանել, սակայն դժբախտաբար մահը չուտով վրայ կը հասնի եւ տասներհինգ տարի տակաւին տպարանը կը մնայ նոյն թաղին մէջ: Նիւթական միջոցները չէին թոյլատրեր Եսայի պատրիարքի իրականացնել այդ ծրագիրը, ուստի կ'որոշէ վանքին պատրաստ շինութիւններէն մէկը յարմարցնել ու տպարանի վերածել զայն:

Սուրբ Յակոբեանց տաճարի հարաւակողմը կը գտնուէր կամարածածուկ ընդարձակ գետնայարկ մը, մօտաւորապէս 1000 քառակուսի մէդր տարածութեամբ, զոր եղիադար կաթողիկոս վերնայարկի երկու թաղերուն՝ Թոգաս քաղի եւ Պեֆես քաղի հետ միասին շինել տուած էր 1675 ին, իբր պատսպարան ցամաքէն եկող ուխտաւորաց գրաստներուն (պատկ. 2): Այդ գետնայարկին երկու երրորդ մասին վրայ տպարանական յարմարութեանց համեմատ փոփոխութիւններ կը կատարուին՝ ձուլարանի, գրաշարանոցի (պատկ. 3), տպագրատան, կազմատան եւ գրավաճառանոցի բաժանումներով, ու հին տպարանէն հոն կը տեղափոխուին գործիքներն ու տառերը, որոնց վրայ կ'աւելնան պատրիարքին Պոլսոյ մէջ Յովհաննէս Միւհնէտիսեանէ գնած նորածոյ տառերն ու անոնց մայրերը: Թաշորդ տարին Եսայի պատրիարքին մտերիմ հայրենակիցը Յակոբ էֆէնտի Ալըգեան կը նուիրէ տպագրական ձեռքի մեծկալ մամուլ մը (պատկ. 5), որուն վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Ի Աբ. երուսաղէմ 1866 օգոստ. 14: Տպագրութեան մամուլս յիշատակ է Թալասցի Ալըգեան մեծ. Յակոբ աղայի, որ բնակի յԱղեքսանդրիա»: Ասոնց վրայ կ'աւելնան կազմատան համար ջրաբաշխական մամուլ մը, կտրող մեքենաներ, զանազան կաղապարներ ու կարգ մը երկրորդական գործիքներ, ինչպէս նաև վիմագրական նոր մամուլ մը:

Գանի մը տարի վերջ, երբ գործերը երթալով կ'ընդարձակուին, առանձին ձուլարանի մը և գիրքերու մթերանոցի մը պէտքը երևան կու գայ, զոր լրացնելու համար տպարանին կը կցուի գետնայարկի մնացեալ երրորդ մասը, երկու բաժանումներով, որոնցմէ մին կը յատկացուի ձուլարանի և միւսին մէջ կը մթերուին կազմուած ու անկազմ գիրքերը (պատկ. 4, 6): Տպարանի վրայ յաւել-

(*) Այս թաղը յետոյ ուխտաւորներու բնակութեան յատկացուեցաւ ու մինչև այսօր կը կոչուի Տպարանի քաղ:

Պատկ. 4. Գրքերու մթերանոց

եալ այս մասին նորոգութեանց ու փոփոխութեանց ծախքը՝ 274 օսմանեան ոսկի կը նուիրէ Յակոբ էֆ. Ալըզեան, որուն ի յիշատակ շէնքի հիւսիսային արտաքին պատին վրայ զետեղուած է սա արձանագրութիւնը. «Երկրորդ մասն տպարանին յաւելեալ իրր զրանոց և ձուլարան նորոգեցաւ ի պատրիարկութեան Տ. Եսայեայ Ս. Արքեպիսկոպոսի, ի յիշատակ մեծահամբաւ Ալըզեան մհի. Յակոբ էֆէնտիի ի Կեսարիոյ Թալաս գեղջէն, 1871»:

Գործին ընդարձակութեան համեմատ կը կրկնապատկուի ու կ'եռապատկուի նաև գործաւորներու թիւը: Ականատեսները կ'ըսեն թէ եղած է ժամանակ որ մինչև 15-20 գործաւոր ունեցած է տպարանը: Բնականաբար նոյն համեմատութեամբ կ'աւելնան նաև ծախքերը: Միաբաններէն ոմանք, որ Յովհաննէս պատրիարքի խնայասիրութեան շնորհիւ տնտեսապէս ծաղկեալ վիճակի մէջ տեսած էին վանքը՝ վարժարանի, տպարանի, լուսանկարչութեան գործարանի ու կալուանաձուլման աշխատանոցի վրայ եւ ուրիշ առիթներով եղած չափազանց ծախքերու երեսէն տոկոսաւոր յարաճուն պարտքի մը գոյանալը տեսնելով՝ ամէն անգամ երբ չափաւորութեան խորհուրդներ կու տան պատրիարքին, վերջինս կը պատասխանէ. «Այս կը պահանջեն մեզմէ ազգն ու ժամանակը»:

* * *

Թէև երկար պիտի ըլլար միառմի թուել Եսայի պատրիարքի քսան տարուան պաշտօնավարութեան միջոցին (1865-1885) տպուած գիրքերը, որոնց համագումարը՝ մեծ պղտիկ՝ կը հասնի 165 կտորի(*), բայց թերի չձգելու համար մեր նկարագրութիւնը՝ կը նշանակենք զանոնք իրենց տպագրութեան թուականներու կարգով:

1865. — (ա) Եղիեկ վարդապետի վասն Վարդանանց պատեալի. — (բ) Եփրեմ Խուրի Աղօթագիրք, Գ. տպ. — (գ) Նոր Այբբեմարան կամ Բանալի հայերէն վերձանութեան, Բ. տպ. — (դ) Պատասխանի ընդդէմ տեղակի շ. Ռեմիճիօ Պուզլիլին, Սաւալան. — (ե) Պատասխանի ընդդէմ Միսի-

րաւայ Բահանայի Սկեռացոյ, Գ. տպ. — (զ) Քերական:

1866. — (ա) Ժամագիրք առձեռն, Ա. տպ. — (բ) Սիօն ամագիրք ազգային, Բանասիրական, զրադատական և քաղաքական Ա. Տարի:

1867. — (ա) Աղօթագիրք Սրբազան Տեղեաց, Ա. տպ. Կ. Յ. Ե. (ապա Մամբրէ եպս. Մարկոսեան). — (բ) Առաքինութեան համբան կամ Մենսր մանկանց եւ երիտասարդաց, Ա. տպ. Թրգ. Սաւալանեան. — (գ) Աւետարան առձեռն, Բ. տպ. — (դ) Գործ ոսկեղինիկ, Սամուէլ ռաբբի հրէի, Թրգ. Մեղքեղեկ զպիր. — (ե) Խնդիր Սուրբ Տեղեաց, Յրանսերէն համառօտ. — (զ) Համառօտ Պատմութիւն Ս. Երուսաղեմի եւ Սոբազութիւն Սրբազան Տեղեաց, Խորէն վրդ. Միսիթարեան. — (է) ձառք երեք խօսեցեալ յաւակեցաց ժառ. Վարժ. ի ի սօհի Վարդանանց եւ երբուած չորհ. — (ը) Յովհաննու կարողիկոսի պատմութիւն, Բ. տպ. — (թ) Պատմութիւն Ս. Գրոց, Եղիա Տնտեսեան. — (ժ) Սաղմոս միջակ, Բ. տպ. — (ժա) Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչին մուխրասար քարիխի, Պաղտասար զպիր, Ա. տպ. — (ժբ) Տեսակ Գովասանաց, Զ. տպ. — (ժգ) Սիօն ամագիրք, Բ. Տարի. — (ժդ) Օրացոյց 1867 րուականին. — (ժե) *Question sur la propriété du Couvent Arménien de St. Jacques, Carlo Surmani*:

1868. — (ա) Աւետարան ձառու, Տօնացոյցի երկրորդ հատորով. — (բ) Գործ առաքելոց առձեռն, Բ. տպ. — (գ) Դասագիրք ընթերցանութեան կամ Նոր նախագիտելիք, Ս. Փափազեան, Գ. տպ. (Ա. և Բ. տպերը այլուր). — (դ) Ղերութեան եղեսացի, Թուրք Աբգարու քաղաւորի Հայոց եւ Բարդուքիւն Սրբոյն Թագի առաքելոյ(*), (միասին տպուած Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի). — (ե) Նարեկ, մեծագիր և բառացանկով, Ա. տպ. — (զ) Նոր հաւակ դպրութեան կամ համառօտ ձառնասանկութիւն, Եղիազար Մուրատեան. — (է) Սաղմոս խոշորագիր, Բ. տպ. — (ը) Վարժութիւն փոխասաց մանկանց, Ա. տպ. — (թ) Տօնա-

(*) Այս նաև Մասթուս Ռուսայեցոյ և Միխայէլ Ասուրոյ (Բ. տպ.) հատորները հրատարակած է Սաւալանեան ծանօթագրութիւններով և լուսարանութիւններով:

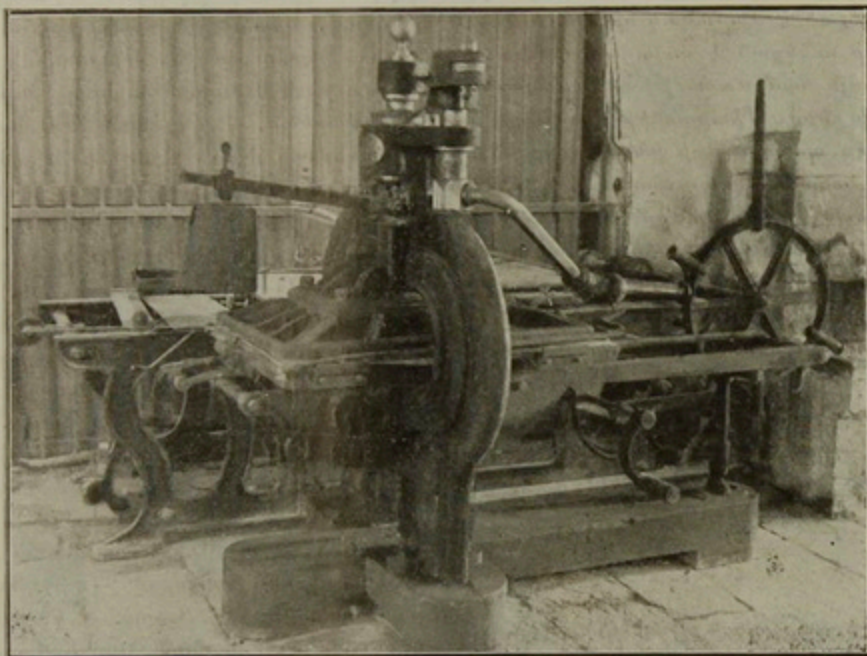
(*) Այս թիւին մէջ կը մտնեն մէկէ աւելի տպագրութիւն ունեցող գիրքերը:

ցոյց, երկու հատոր, Ա. տպ. — (Ճ) Ուլիս հայրենասիրի, Մեկք. Վրդ. Մուրատեան, Ա. տպ. — (Ժա) Սիօն ամսագիր, Դ. Տարի. — (Ճբ) Օրացոյց 1868 նահանջ բուականին:

1869. — (ա) Անուշխի ի Սիօն, տաղա-
չափեալ, Մ. Թաթուլ. — (բ) Բանախօսու-
քին առակերտունեաց մեջ, Ա. տպ. — (գ) Դասագիրք ընթերցանութեան, Ս. Փափազ-
եան, Դ. տպ. — (դ) Դասագիրք բուսակ-
սութեան, Ս. Փափազեան, Դ. տպ. (Ա. Բ.
Դ. տիպերը ալուր). — (ե) Կենսագրութիւն
Փասկալայ, թրգ. Մ. Ս. Ս. Ստեփանեան.

աղօթագիրք, Դ. տպ. — (զ) Զանազան ա-
րարողութիւնք յերուսաղեմ ի Սուրբ Յակոբ.
— (զ) Թանգարան խառնու, երկու հատոր,
Դ. տպ. — (ե) Ժամագիրք Ասեմի (Սաղմո-
սով և Տօնացոյցով), Ա. տպ. — (զ) Հենրի-
կոս եւ Մարիամ կամ Երկու որբեր, բա-
րոյազէպ, թրգ. Յովհ. Թադէոսեան. — (է)
Հրահանգ սիրոյ, Յովսէփ Վրժ. Մալէզեան.
— (ը) Միլիայեի պատերազմի Ասորոյ ժա-
մանակագրութիւն, Ա. տպ. — (թ) Պատմու-
քին Թարաւաց, Վարդանայ Պատմի. — (ժ)
Սաղմոս, փոքրագիրք. — (ժա) Քերականու-

Պատկ. 5. Ձեռաց սպ. եւ վիմագրական մանուկներ

— (զ) Հեգերեկն (Սաղմոսի Ա. Կանոն), Բ.
տպ. — (է) Մասքեոս Ուռնայեցի, Պատմու-
թիւն. չարայարեալ ի Դրիդոր Երիցուէ. —
(ը) Ուսումն Տրամաբանութեան, թրգ. Մեկ-
քոն Պ. Փափազեան. — (թ) Սաղմոս մեծա-
դիր. — (ժ) Քերականութիւն Դաղլիներէն լեզ-
ուի, Եղիազար. Մուրատեան. — (ժա) Սիօն
ամսագիր, Դ. Տարի. — (ժբ) Օրացոյց 1869
բուականին:

1870. — (ա) Դասագիրք Ազգային պատ-
մութեան, Ս. Պ. Փափազեան, Դ. տպ. (Ա.
Բ. Դ. տիպերը ալուր). — (բ) Նիւրեմ Խուրի

քիւն հայերէն լեզուի, Կ(իւրեղ) Վ. Սրապ.
— (ժբ) Քրիստոնեական վարդապետութիւն,
հանդերձ արարերէնով. — (ժգ) Սիօն ամսա-
գիր, Ե. Տարի. — (ժդ) Օրացոյց 1870 բուա-
կանին:

1871. — (ա) Երկամայ պանդխտութիւն
ի Հապէտսան, Տրամթէոս Վրդ. Սափրիչ-
եան. — (բ) Նոյնին Քրանսերէնը (թրգ. Սա-
ւալանեան). — (գ) Ընդհանրական բուրք
Սրբոյն Ներսիսի ճնորհալոյ. — (դ) Խնդիր
Սրբազան Տեղեաց եւ նորա պաշտօնական
եննութիւն. — (ե) Կարգադրութիւն առող-

ջուրեան, Գէորգ Աւետեան Զաքարեանց. —

(գ) Կրքարան աւետարանական բանից, ա. Սիմոն Պետրոս, Մեղք. վրդ. Մուրատեան. —

(է) Կրքարան աւետարանական բանից, բ. Սամարացիին, Նոյն. — ը) Կրքարան գաղղիերէն լեզուի եւ հաստատմեք Հայոց Պատմութեան, Քրանսերէնի թարգմանուած ժառ.

Վարժ.ի աշակերտաց կողմէ. — (թ) Միխայիլ Ասուրց պատրիարքի ժամանակագրութիւն (տարբեր օրինակ) եւ Նորին Յաղագս Քանանայութեան, Բ. տպ. — ժ) Պատմութիւն Նոր Կտակարանի, Մեղք. վրդ. Մուրատեան, Ա. տպ. — ժա) Սիօն ամսագիր, Զ. Տարի. — ժբ) Օրացոյց 1871 բուականին:

1872. — ա) Ազնեւ վե եպիսոս Նեյ շալան գրգնրղազ, բարոյալէպ, Յ. Ք. Քիւրքճիանօֆ, Ա. տպ. — բ) Առաքինութեան համբան կամ Մենսոր մանկանց եւ երիտասարդաց, Բ. տպ. — (գ) Բարոյական պատմութիւններ. — (դ) Գաղիկ վերջին արքայ Հայոց Բագրատունի, ողբերգութիւն, Ս(արկաւազ) Կ(արապետ) Տէր Մինասեան (այսպէս Վահան վրդ.). — ե) Երկու խօսք եկեղեցւոյ պատգամից ուղղուած, Մամբրէ վրդ. Մարկոսեան. — (զ) Կրքարան աւետարանական բանից, գ. Որդիք Ասուծոյ, Մեղք. վրդ. Մուրատեան. — է) Ուղեցոյց Սրբազան Տեղեաց (Սաւաւանեան), Ա. տպ. — ը) Պատմութիւն Հայ. Առաք. Սուրբ եկեղեցւոյ, Մեղք. վրդ. Մուրատեան. — թ) Պատմութիւն Նոր Կտակարանի, Բ. տպ. — ժ) Քերական, Ե. տպ. — ժա) Սիօն ամսագիր, Է. Տարի. — ժբ) Օրացոյց 1872 նահանջ բուականին:

1873. — ա) Ամեն մարդոյ բարեկամ, Խօսք առողջական, Մամբրէ վրդ. Մարկոսեան. — բ) Աւետարան Ասեմի. — (գ) Գիրք խօսակցութեան Հայ-Տաճկ. Տէր Գրիգոր Դ., Բ. տպ. (*) — դ) Խորհրդաւոր, Բ. տպ. — ե) Համառօտութիւն քրիստոնէական ուսման Հայաստանեայց Առաքելական Ս. եկեղեցւոյ, Պետրոս Ս. Շանչեանց, Բ. տպ. (Ա. տպ. Պոլիս). — զ) Ճաշոց Գիրք Հայաստանեայց Առաքելական Ս. եկեղեցւոյ, Երկու հատոր. — (է) Պատմութիւն Լեկկիքի մուրայ, Թրդ. Աստուածատուր վրդ. Տէր Յովհաննէսեան. — ը) Սաղմոս, Միջակ, Գ. տպ. — թ) Սիօն ամսագիր, Ը. Տարի. — ժ) Օրացոյց 1873 բուականին:

1874. — ա) Աւետարանական համառօտ, Գ(արքիէ) Ս(արկաւազ) Խաչատրեան (այսպէս Սահակ կաթ.). — բ) Բանախօսութիւն աւետարանեաց մէջ, Բ. տպ. — (գ) Ուլիս Հայրենասիրի, Բ. տպ. — (դ) Ուսումն պատմութեան, Պետրոս Ս. Շանչեանց, Բ. տպ. (Ա. տպ. Պոլիս). — ե) Սաղմոս, ամենափոքր. — զ) Սիօն ամսագիր, Թ. Տարի. — է) Օրացոյց 1874 բուականին:

1875. — ա) Աւետարան Իւղաբերից, Ա. տպ. — բ) Աւետարան, փոքրագիր. — գ) Գրացուցակ Ս. Յակոբեանց Տպարանին, Ա. տպ. — դ) Ժամագիրք, փոքրագիր, Ա. տպ. — (ե) Կրքարան աւետարանական բանից, դ. Աման անուանոցութեան. — (զ) Նոյն. ե. Անտարեւորութիւն կրօնական. — (է) Նոյն. գ. Արտասուք եւ Երգ. — ը) Հեղեքեմ (Սաղմոսի Ա. կանոն) Գ. տպ. — թ) Մարգարեական յարակցութիւն ընդ մէջ Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Գէորգ Աւետեան Զաքարեանց. — ժ) Նարեկ, փոքրագիր, Ա. տպ. — (ժա) Սիօն գրօսարան, Գրիգոր վրդ. Կ. Պոլսեցի. — (ժբ) Վահրամայ վարդապետի աշենաղարի Լեւոնի արքային բան ի Յայնութիւն Տեառն եւ յօծումն Լեւոնի Գ. արքայի. — ժգ) Սիօն ամսագիր, Ժ. Տարի. — ժդ) Օրացոյց 1875 բուականին. — ժե) Exhortation à la sainte foi. Athanas de Czernicheff.

1876. — ա) Կրքարան աւետարանական բանից, ե. Տանարի քաղեր. — բ) Նոյն, բ. Հերմաս եւ Ոնեսիմ(*). — (գ) Նոր դասագիրք Տիեզերագրութեան, Սահակ վրդ. Խաչատրեան, Ա. տպ. — դ) Գործք Առաքելոց, փոքրագիր. — ե) Սիօն ամսագիր, ԺԱ. Տարի. — զ) Օրացոյց 1886 բուականին:

1877. — ա) Աղօթագիրք Սրբազան Տեղեաց, Բ. տպ. — բ) Գործք Առաքելոց, առձեռն, Գ. տպ. — գ) Սիօն ամսագիր, ԺԲ. Տարի. — դ) Օրացոյց 1877 բուականին:

1878. — ա) Պատմութիւն Հին Կտակարանի, Սահակ վրդ. Խաչատրեան, Ա. տպ. — բ) Օրացոյց 1878 բուականին:

1879. — ա) Համառօտութիւն քրիստոնէական ուսման, Գ. տպ. — բ) Մաշոց կամ Կանոն սրբազան արարողութեան Ս. եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, Ա. տպ. — (գ) Պատմութիւն Հին Կտակարանի, Բ. տպ. —

1874. — ա) Աւետարանական համառօտ, Գ(արքիէ) Ս(արկաւազ) Խաչատրեան (այսպէս Սահակ կաթ.). — բ) Բանախօսութիւն աւետարանեաց մէջ, Բ. տպ. — (գ) Ուլիս Հայրենասիրի, Բ. տպ. — (դ) Ուսումն պատմութեան, Պետրոս Ս. Շանչեանց, Բ. տպ. (Ա. տպ. Պոլիս). — ե) Սաղմոս, ամենափոքր. — զ) Սիօն ամսագիր, Թ. Տարի. — է) Օրացոյց 1874 բուականին:

1875. — ա) Աւետարան Իւղաբերից, Ա. տպ. — բ) Աւետարան, փոքրագիր. — գ) Գրացուցակ Ս. Յակոբեանց Տպարանին, Ա. տպ. — դ) Ժամագիրք, փոքրագիր, Ա. տպ. — (ե) Կրքարան աւետարանական բանից, դ. Աման անուանոցութեան. — (զ) Նոյն. ե. Անտարեւորութիւն կրօնական. — (է) Նոյն. գ. Արտասուք եւ Երգ. — ը) Հեղեքեմ (Սաղմոսի Ա. կանոն) Գ. տպ. — թ) Մարգարեական յարակցութիւն ընդ մէջ Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Գէորգ Աւետեան Զաքարեանց. — ժ) Նարեկ, փոքրագիր, Ա. տպ. — (ժա) Սիօն գրօսարան, Գրիգոր վրդ. Կ. Պոլսեցի. — (ժբ) Վահրամայ վարդապետի աշենաղարի Լեւոնի արքային բան ի Յայնութիւն Տեառն եւ յօծումն Լեւոնի Գ. արքայի. — ժգ) Սիօն ամսագիր, Ժ. Տարի. — ժդ) Օրացոյց 1875 բուականին. — ժե) Exhortation à la sainte foi. Athanas de Czernicheff.

1876. — ա) Կրքարան աւետարանական բանից, ե. Տանարի քաղեր. — բ) Նոյն, բ. Հերմաս եւ Ոնեսիմ(*). — (գ) Նոր դասագիրք Տիեզերագրութեան, Սահակ վրդ. Խաչատրեան, Ա. տպ. — դ) Գործք Առաքելոց, փոքրագիր. — ե) Սիօն ամսագիր, ԺԱ. Տարի. — զ) Օրացոյց 1886 բուականին:

1877. — ա) Աղօթագիրք Սրբազան Տեղեաց, Բ. տպ. — բ) Գործք Առաքելոց, առձեռն, Գ. տպ. — գ) Սիօն ամսագիր, ԺԲ. Տարի. — դ) Օրացոյց 1877 բուականին:

1878. — ա) Պատմութիւն Հին Կտակարանի, Սահակ վրդ. Խաչատրեան, Ա. տպ. — բ) Օրացոյց 1878 բուականին:

1879. — ա) Համառօտութիւն քրիստոնէական ուսման, Գ. տպ. — բ) Մաշոց կամ Կանոն սրբազան արարողութեան Ս. եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, Ա. տպ. — (գ) Պատմութիւն Հին Կտակարանի, Բ. տպ. —

(*) Ա. տպագրութեան թուականը անձանօթի էրէք կը ձեռնարկէ:

դ) Տեսակ Ս. Յարութեան մեհնդեմուր շաբարական քափօրաց, Բ. տպ. — Ե) Օրացոյց 1879 թուականին:

1880. — ա) Բովանդակութիւն ազգային սեպհականութեանց, քնկերովի իրականաց, արաբոլութեանց եւ սովորութեանց ի սփոխական Սուրբ Տեղիս, Ս. Վ. Խաչատրեան, Ա. տպ. — Բ) Կանոն միաբանական ուխտին Սրբոց Յակոբեանց (վաւերացեալ). — Գ) Նոր բուսակիսութիւն, Ա. հատոր, Վահան վրդ. Յակոբեան, Ա. տպ. — Դ) Օրացոյց 1880 նամանը թուականին:

1881. — ա) Ժամագիրք առձեռն, Բ. տպ. — Բ) Հեգերեկն, Դ. տպ. — Գ) Նոր Թուագիսութիւն, Բ. հատոր, Վահան վրդ. Յակոբեան. — Դ) Պատմութիւն Հին Կսակարանի, Դ. տպ. — Ե) Սանդուխտ, ողբերգութիւն հայկական, հինգ արար, Թովմաս Թէրզեան, Ֆրնս. թրգ. Օր. Մաթիւս Բ. Ֆէրուհիսան. — Զ) Զանազանութեան Բառարան, Բ. տպ. — Է) Կանոնագրութիւն Ընդհանուր Ժողովոյ միաբանական ուխտին Ս. Յակոբեանց. — Ը) Օրացոյց 1881 թուականին:

1882. — ա) Գիրք խօսակցութեան Հայ-Տաճկ. Դ. տպ. — Բ) Դրացուցակ Ս. Յակոբեանց Տպարանին, Բ. տպ. — Գ) Թագաւոր յաւիտեան Ս. Սեփանուսի, հայկական ձայնագրութեամբ. — Դ) Կրթութիւն գաղղիերեկ լեզուի, բարոյական, բնագիտական եւ աշխարհագրական, Բ. տպ. — Ե) Պատմութիւն Նոր Կսակարանի, Դ. տպ. — Զ) Տաղարան Հայ. Ս. Եկեղեցւոյ, Ա. տպ. — Է) Օրացոյց 1882 թուականին:

1883. — Օրացոյց 1883 թուականին:

1884. — ա) Արձագանգ ողբերգութեան ի չարչարանս եւ ի խաչելութիւն Փրկչին մերոյ, Խաչատուր քհն. Տէր Վարդանեանց. — Բ) Խորհրդասէս, Դ. տպ. — Գ) Նոր Դասագիրք Տիեզերագրութեան, Բ. տպ. — Դ) Նոր Թուագիսութիւն, Ա. հատոր, Բ. տպ. — Ե) Շարական Զայնաղ, Ա. տպ. — Զ) Ուղեցոյց, Բ. տպ. — Է) Սուրբ Դրիգոր Լուսաւորիչին մուխրասար քարիլիսի, Բ. տպ. — Ը) Օրացոյց 1884 նամանը թուականին:

1885. — ա) Ազնես, բարոյապէս, Բ. տպ. — Բ) Օրացոյց 1885 թուականին:

* * *

Տարակոյս չկայ թէ Սուրբ Յակոբեանց

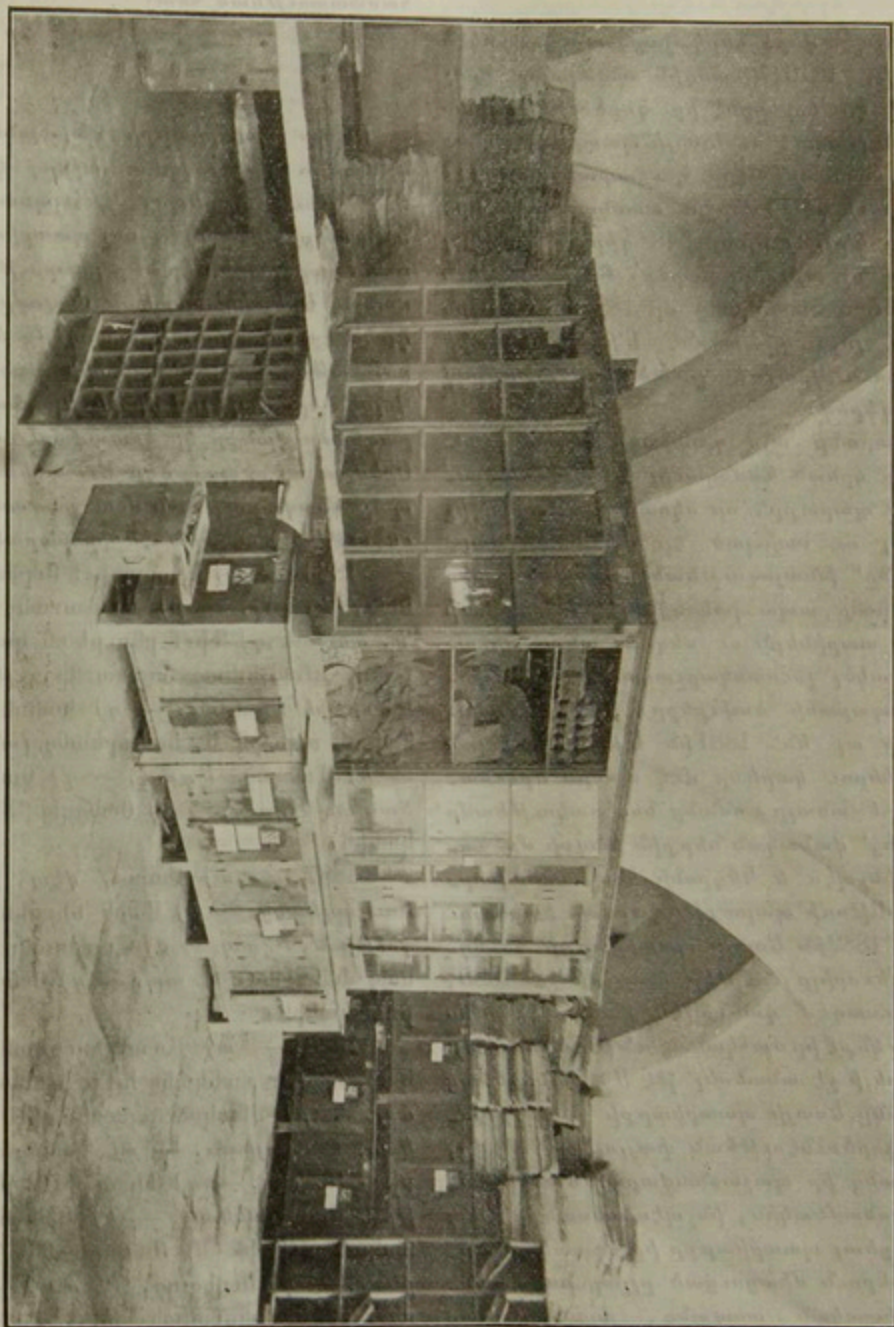
տպարանը բեղուն ու արդիւնաւոր շրջան մը կը բոլորէ ետակի պատրիարքի պաշտօնավարութեան 1867-1875 տարիներուն՝ արտադրելով տարեկան 10-16 հատորներ, որոնց մէջ աչքի կը զարնեն նախնեաց կարգ մը արժէքաւոր երկերէն զատ՝ Ասենի Ժամագիրքը ու մանաւանդ ձառցի նման մեծադիր ու բազմածախս գիրքի երկու հատորները: Տպագրական այս գործունէութիւնը գնահատութեան արժանի պէտք է համարել, նկատի ունենալով՝ որ գրեթէ նախնական միջոցներով կը գործէր այն ատեն տպարանը ու 1849 ին Կիրակոս պատրիարքի Վիեննայէն բերել տուած միակ ձեռքի մամուլով կը տպուէին գիրքերը, ինչպէս բաւական ատեն տպուած են անկէ վերջն ալ՝ մինչև 1891:

Հրատարակուած գիրքերու կարգին անցուցած ենք հին շրջանի Սիօն ամսագիրքը, որ 1866 տարւոյ Յունուարէն սկսելով՝ անընդմիջաբար շարունակուած է մինչև 1877 Դեկտեմբեր, եւ որով ամբողջ հաւաքածուն կը բաղկանայ տասներկու հատորներէ: Հանդէսիս ներկայ բացառիկ համարին մէջ առանձին յօդուածով տրուած ըլլալով նախորդ Սիօնի սոյն հաւաքածոյին բովանդակութեան նկարագիրը, աւելորդ կը համարինք ծանրանալ այդ մասին:

Խաչատուր Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ Տէր երեմիա քահանան, որ իբրեւ քաջ տոմարագէտ Օրացոյց կազմելու մենաշնորհը ունէր, 1866ին իր ուսումը կ'աւանդէ երուսաղէմի Միաբանութեան, ու կը հաւանի որ Ս. Աթոռոյս տպարանն ալ Օրացոյց հրատարակէ ու վաճառէ Պոլսոյ մէջ, պայմանաւ որ տոմարական ուսման հետեւող հոգեւորականները յիշեն միշտ իր անունը իրենց սուրբ պատարագներուն մէջ ու Միաբանութենէն դուրս ուրիշներու չսորվեցնեն այդ ուսումը: Այսպէս 1867 տարւոյ Օրացոյցը առաջին անգամ լոյս կ'ընծայուի երուսաղէմի տպարանէն: Այդ տարիէն մինչև յառաջիկայ 1934 թուականը՝ 68 տարուան մէջ տպուած է 57 Օրացոյց, տասնմէկ տարուան ընդհատումով (*): Օրացոյցները շատ անգամ ունե-

(*) Այդ ընդհատումները եղած են 1896 եւ 1916-1925 տարիներուն: 1925 թ. Օրացոյցը տպել տրուած է Գահիրէ՝ երուսաղէմի եկեղեցիներուն համար:

Պատկ. 6. Գլխավոր սփրանց

ցած են գրացուցակներ, վիճակագրական տեղեկութիւններ և կրօնական յօդուածներ ու մանր ուսումնասիրութիւններ պարունակող յաւելուածներ:

Ինչպէս վերև ներկայացուած ցուցակէն կ'երեւի, 1876էն ասդին տպարանը որոշ չափով կը կորսնցնէ իր գործունէութեան նախկին թափը, ու նսայի պատրիարքի առաջին տասնամեակին հրատարակուած 117 գիրքերուն դէմ՝ վերջին տասնամեակի արդիւնքը կ'ըլլայ միայն 48 գիրք, այն ալ որակով ոչ այնքան բարձր: Բացառութիւն է Ձայնփաղ Շարականը որ 1884ին առաջին անգամ լոյս կը տեսնէ Միւհէնտիսեանի մայրերուն վրայ ձուլուած նոր տառերով ու խաղերով:

Տպարանի այս դանդաղութեան պատճառներ կրնան համարուիլ Ս. Աթոռի յարաճուն պարտքը, որ սկսած էր մտահոգիչ դառնալ ու ստիպած էր վանական վարչութիւնը՝ խնայողութեան համար դադարեցնել Սիօնը, ապա պակսեցնել Ժառ. Վարժ. ի շրջանի տարիներն ու սեղմել անոր պիւտճէն, փակել լուսանկարչատունը եւ ամփոփել տպարանի ծախքերը: Ուրիշ պատճառներ ալ են՝ 1881ին Միաբանութեան անդամներու կարեւոր մէկ մասին երուսաղէմէն հեռանալը, ոմանց նուիրակութեամբ և ոմանց՝ վանական ներքին խնդրի մը համար, ինչպէս և Կեղորոնի հետ համախորհուրդ՝ Աթոռի պարտքին դարման խորհելու համար 1882ին նսայի պատրիարքի Կ. Պոլիս ուղեւորիլը, ուր կը մնայ մինչև 1885, ու երուսաղէմ դառնալէն քանի մը ամիս վերջ կը կնքէ իր մահկանացուն (Օգոստոս 29):

Կարելի է անտեսել՝ թէ Ս. Յակոբեանց տպարանը նսայի պատրիարքի օրով բոլորած է գործունէութեան փայլուն շրջան մը, մանաւանդ իր պաշտօնավարութեան առաջին տասնամեակին, ինչպէս տեսանք: Եթէ հանգուցեալ պատրիարքը իր օգտակար ծրարագիրներուն միացուցած ըլլար նաև տրնտեսագիտական տաղանդ, ապահովաբար ամուր հիմերու վրայ դրած պիտի ըլլար իր ձեռնարկած գործերը ու կեանքի վերջին տարիներուն պիտի չտեսնէր իր ջանքերով վանքին մէջ սկսուած կրթական ու գրական գեղեցիկ շարժումին տակաւ առ տակաւ թուլնալը: Այսու հանգերձ տպարանը իր հի-

մակուան կազմակերպութեամբ պարտական է երջանկայիշատակ պատրիարքի անձնական ճիգերուն և նախաձեռնութեան ու կ'արժէ որ անոր անունը կապուած մնայ միշտ այդ հաստատութեան հետ:

* * *

Նսայի պատրիարքի վախճանէն քանի մը ամիս յետոյ իրեն յաջորդ կ'ընտրուի Յարութիւն արքեպս. Վեհապետեան, որ նոյն տարին իսկ Կ. Պոլսոյ պատրիարքական գահը բարձրացեր էր: Իր ընտրութեան ժամանակ երեսփոխանական Ժողովը պայման դրած էր չմիացնել երուսաղէմի և Կ. Պոլսոյ աթոռները: Նորընտիր պատրիարքի Պոլսէն հրաժարելով մինչև երուսաղէմ վերադարձը վանքը կը կառավարէ տեղապահ Երեմիա արքեպս. Տէր Սահակեան, որուն պաշտօնավարութեան մօտ քառամեայ տեւողութեանը տպարանէն հրատարակուած են.

1886. — ա) Աղօթագիրք Մեքագոն Տեղեաց, Գ. տպ. — բ) Աւետարան առձեռն, Գ. տպ. — գ) Գիրք բնութեան կամ հաւաքածոյ սփանչելեաց աշխարհի, Թրգ. Օր. Մարիանէ Բասթալ. — դ) Կանոն միաբանական ուխտին Ս. Յակոբեանց (անվաւեր). — ե) Մատեոց, Բ. տպ. — զ) Նարեկ, մեծագիր, Բ. տպ. — է) Օրացոյց 1886 բուսականին:

1887. — ա) Բախս, վէպ, Թրգ. Մ. Բուդաղեանց. — բ) Մեծն Ներսէս, ողբերգութիւն, Բ. տպ. — գ) Վարժուրիւն փոխասաց մանկանց, Բ. տպ. — դ) Օրացոյց 1887 բուսականին:

1888. — ա) Առաքինութեան համբան կամ Մեհնոյ մանկանց եւ երիտասարդաց Գ. տպ. — բ) Բնական պատմութիւն, Սահակեպս. Խաչայեան. — գ) Գանձարան աղօթից, Ա. տպ. — դ) Գիտութիւն գիտութեան, Թրգ. Սաւալանեան. — ե) Կանոն միաբանական ուխտին Ս. Յակոբեանց (վաւերացեալ. — զ) Ուղեցոյց, Գ. տպ. — է) Տարեբերք բնութեան, Մ. Պ. Հայկունի. — ը) Օրացոյց 1888 նահանգ բուսականին:

Յարութիւն պատրիարքի դահակալութեանէն մինչև իր վախճանը (1889 Մայիս 1910 Հոկտեմբեր)՝ քսանմէկ տարիներու ընթացքին եղած հրատարակութեանց մէջ

աչքի կը զարնեն Աստուածատուր եպս. Տէր Յովհաննէսեանի երկու հատոր ժամանակագրական Պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի և Թաղէոս վրդ. Աստուածատուրեանի համբերատար աշխատութեամբ պատրաստած Հին եւ Նոր Կտակարանաց Համաբարբառի մեծածախս (660 օսմ. ոսկի) հրատարակութիւնը, 8 բունթոյ տառերով, բաղկացեալ ժԲ + 1577 եռասիւն էջերէ: Այս հատորի տպագրութիւնը կը սկսի 1891ին՝ Ներսէսեան ղերդաստանի կողմէ նուիրուած անուաղարձ արագատիպ մամուլով (պատկ. 7) ու կ'աւարտի 1895ին (*): Յիշատակութեան արժանի են նոյնպէս Չայնալ Շարականի Բ. տպագրութիւնը 1895ին և Ասենի ժամագիրքի Բ. և Գ. տպագրութիւնները 1889ին և 1899ին, նաև Յրէտէրիք Մուրատի Յայնուրեանց Յովնանու հին հայ բարգմանութիւն՝ զիտնական հմտալից ներածութեամբ ու ճոխ ծանօթութիւններով, զնահատուած ազգային և օտար բանասէրներէ: Մնացեալ հրատարակութիւնները կամ փոքրիկ հատորներ են և կամ սպառած գիրքերու արտատպութիւններ, որոնց համագումարը կը յանգի մեծ ու փոքր 73 հատորներու, ինչ որ նուազ թիւ մըն է անշուշտ՝ համեմատելով Եսայի պատրիարքի օրով տպարանի արդիւնքին հետ:

Այս երեւոյթին գլխաւոր պատճառն է Յարութիւն պատրիարքի զահակալութեան թուականէն սկսեալ հետզհետէ սաստկացող խստութիւնը օսմանեան գրաքննութեան, որ արդէքի տակ կ'առնէ ժամանակագրական Պատմ. Երուսաղէմի և կարգ մը ուրիշ հրատարակութիւններ, ու տեղական կառավարութիւնը կը կազմէ ցուցակ մը սահմանափակ թիւով եկեղեցական մատենաներու և դասագիրքերու, ու ատոնցմէ դուրս չի թոյլատրեր ուրիշներու ոչ տպագրութիւնը և ոչ վաճառումը: Հանգուցեալ պատրիարքն ալ վերջին ծայր զգոյշ և շրջափակեալ մարդ՝ բնաւ չէր ակտրօներ կառավարութեան կասկածն ու զիտողութիւնները հրաւիրել վանքին ու Միաբանութեան վրայ:

Անթերի ներկայացնելու համար մեր

(*) Նոյն արագատիպ մամուլով կ'ըլլան հետագայ հրատարակութիւնները, ու ձեռքի տփրական մամուլը միայն փորձերու համար կը գործածուի այնուհետև:

տպարանի հրատարակութեանց շարքը, կը զննէք Յարութիւն պատրիարքի պաշտօնավարութեան քսանմէկ տարիներու ընթացքին տպուած գիրքերու անունները, իբրեւ շարունակութիւն նախորդներուն:

1889. — ա) ժամագիրք Ասենի, Բ. տպ. — բ) ժամագիրք, փոքրագիր, Բ. տպ. — գ) Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչին մուսրասարքաբիսի, Գ. տպ. — դ) Տօնացոյց, Բ. տպ. — ե) Օրացոյց 1889 բուականին:

1890. — ա) Բովանդակութիւն ազգ. սեպհականութեանց, Բ. տպ. — բ) ժամանակագրական Պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի, երկու հատոր, Աստուածատուր եպս. Տէր Յովհաննէսեանց. — գ) Օրացոյց 1890 բուականին:

1891. — ա) Գանձարան աղօրից, Բ. տպ. — բ) Կեանք առնուած փոքրիկ պատմութիւններ, Մամբրէ եպս. Մարկոսեան. — գ) Տեսակ Սուրբ Յարութեան մեհնջեաւոր շաբարական քափօաց, Գ. տպ. — դ) Տեսակ սարեկան հանգիսաւոր արարողութեանց Մերոյ Յարութեան ճանարին, Բ. տպ. — ե) Օրացոյց 1891 բուականին:

1892. — ա) Հրաւիրակ երկրին Աւեսեաց, Խրիմեան Հայրիկ, Բ. տպ. (Ա. տպը Պոլիս). — բ) Ուղեցոյց, Դ. տպ. — գ) Օրացոյց 1892 նահանջ բուականին:

1893. — ա) Տեսակ Գովաւանաց, Է. տպ. — բ) Օրացոյց 1893 բուականին:

1894. — ա) Օրացոյց 1894 բուականին:

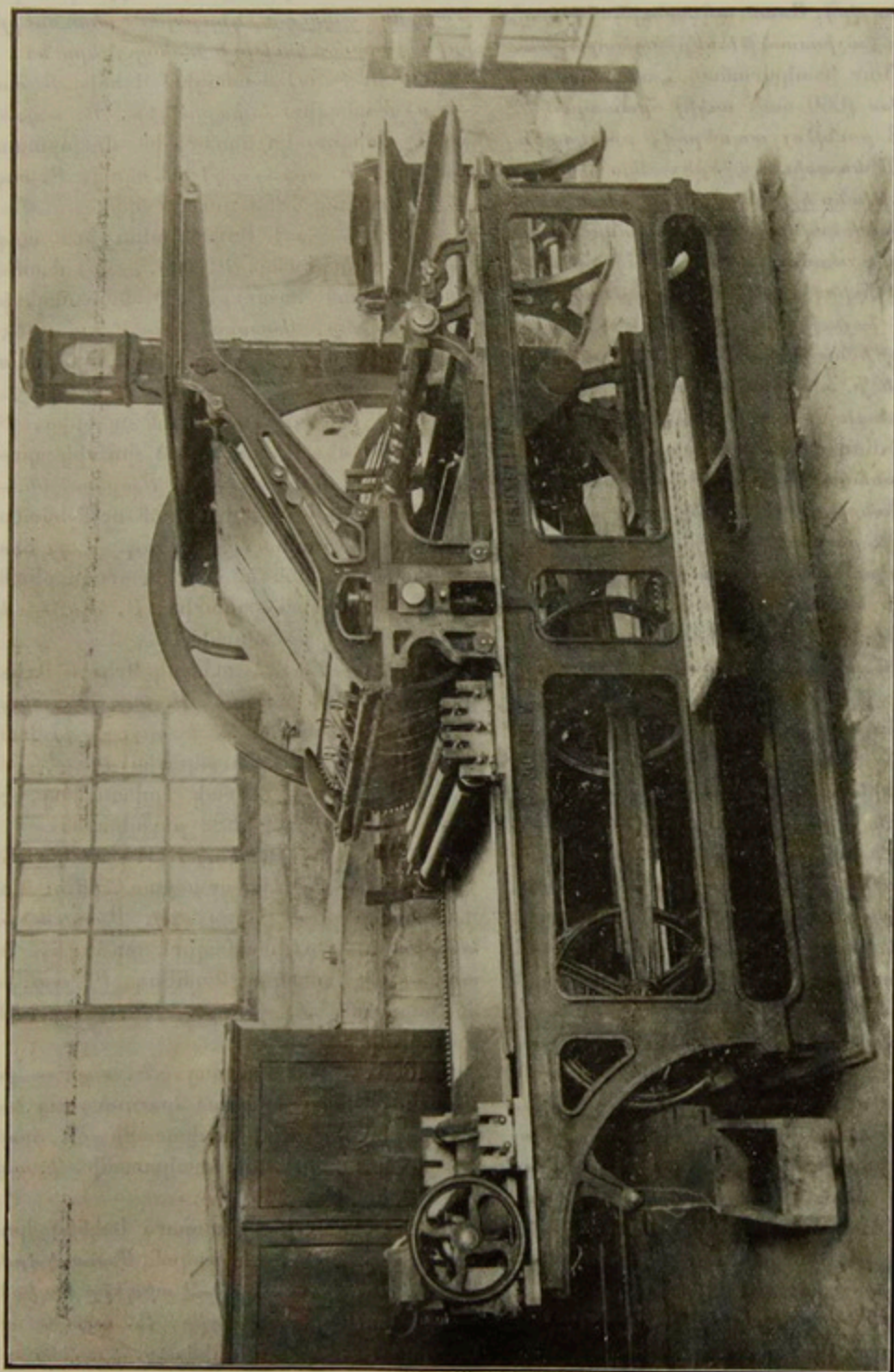
1895. — ա) Համաբարբառ Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Թաղէոս վրդ. Աստուածատուրեան. — բ) ժամագիրք առձեռն, Գ. տպ. — գ) Շարական Չայնալ, Բ. տպ. — դ) Տաղարան, Բ. տպ. — ե) Օրացոյց 1895 բուականին:

1896. — ա) Մաւոց, Դ. տպ. — բ) Մաւոց, Կարգ քաղման կարգաւորաց. — գ) Պատմութիւն Հին Կտակարանի, Դ. տպ. — դ) Պատմութիւն Նոր Կտակարանի, Դ. տպ. — ե) Քերական, Զ. տպ.:

1897. — ա) Ճանապարհ երկնից կամ Պատկերազարդ Բրիսոնեական, Մանուկ վրժ. Կակոսեան, Է. տպ. (Ա.-Զ. տպերը Պոլիս). — բ) Նարեկ, փոքրագիր, Բ. տպ. — գ) Օրացոյց 1897 բուականին:

1898. — ա) Աւեսարան առձեռն, Դ. տպ. — բ) Բաղդասուրիւն սպագիր Սոկրատի եւ Երուսաղէմի ձեռագրին, Սահակ եպս.

Պատկ. 7. Անուարձա արագաշարի մանուլ

Պապայեան. — զ) Օրացոյց 1898 բուսականին: 1899. — ա) Աւետարան Ասեմի, Բ. տպ. — բ) Ժամագիրք Ասեմի, Գ. տպ. — գ) Տեսրակ Գովասանաց, Ը. տպ. — զ) Օրացոյց 1899 բուսականին:

1900. — ա) Աւետարան Իւղաբերից, Բ. տպ. — բ) Կիւրակէ կամ Տերունական օր, Մամբրէ եպս. Մարկոսեան. — գ) Տօնացոյց, Գ. տպ. — զ) Օրացոյց 1900 նահանջ բուսականին:

1901. — ա) Եփրեմ Խուրի, աղօթագիրք, Ե. տպ. — բ) Կիւրիանոս, աղօթագիրք, Բ. տպ. (Ա. տիպը Պոլիս). — գ) Մաշտոց, Գ. տպ. — զ) Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչին մուխրասար բարիխի, Գ. տպ. — ե) Քեւրական, Է. տպ. — զ) Օրացոյց 1901 բուսականին:

1902. — ա) Ուղեցոյց, Ե. տպ. — բ) Օրացոյց 1902 բուսականին:

1903. — ա) Ժամագիրք, փոքրագիր, Գ. տպ. — բ) Վարժուրիւն փոխասաց մանկանց, Գ. տպ. — գ) Օրացոյց 1903 բուսականին:

1904. — ա) Տեսրակ գովասանաց, Թ. տպ. — բ) Օրացոյց 1904 նահանջ բուսականին:

1905. — ա) Օրացոյց 1905 բուսականին:

1906. — ա) Տեսրակ Գովասանաց, Ժ. տպ. — բ) Քեւրական, Ը. տպ. — գ) Քրիստոսի չարչարանաց վրայ խորհրդածուրիւններ, Աւետիս վրդ. Յովհաննէսեան, Բ. տպ. (Ա. տիպը Պոլիս). — զ) Օրացոյց 1906 բուսականին:

1907. — ա) Գրացուցակ, Գ. տպ. — բ) Կանոն միաբանական ուխտին Ս. Յակոբեանց (անվաւեր). — գ) Ճանապարհ երկնից, Ը. տպ. — զ) Տաղարան, Գ. տպ. — ե) Օրացոյց 1907 բուսականին:

1908. — ա) Տեսրակ Գովասանաց, Ժ. տպ. — բ) Օրացոյց 1908 նահանջ բուսականին:

1909. — ա) Կանոն միաբանական ուխտին Ս. Յակոբեանց (անվաւեր). — բ) Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչին մուխրասար բարիխի, Ե. տպ. — գ) Օրացոյց 1909 բուսականին:

1910. — ա) Ուղեցոյց, Զ. տպ. — բ) Օրացոյց 1910 բուսականին:

* * *

Որքան որ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը հետը բերած էր մամուլի ազատու-

թիւն, բայց Միաբանութեան ներքին յուզումներն ու շփոթները թոյլ չէին տուած պէտք եղածին պէս ուշադրութիւն նուիրել տպարանին: Յարութիւն պատրիարք ըլլալով աւելի քան իննսնամեայ ծերունի մը՝ իր այդ յառաջացեալ տարիքին մէջ չէր կրցած մեղմել Միաբանութեան վրդովեալ վիճակը և վերջ տալ պառակտումներու, ու Կեդրոնի Վարչութիւնը կարեւոր դատած էր թեթեցնել անոր վրայէն պատասխանատուութեան բեռը, և 1909 Յուլիս 17ին տեղապահ ընտրած էր Ագրիանուպոլսոյ առաջնորդ Դանիէլ Ծ. վրդ. Յակոբեանը, որ ուղեւորելով Երուսաղէմ՝ 1910 Յունուար 30ին ձեռնարկած էր իր պաշտօնին: Դանիէլ Ծ. վրդ. չորս ամիս յետոյ եպիսկոպոսանալու համար կը մեկնի Էջմիածին, ու իրեն կը փոխանորդէ Տրդատ եպս. Պաւեան: Յարութիւն պատրիարք 1910 Հոկտ. 8ին կը կնքէ իր մահկանացուն, ու այնուհետեւ՝ մինչեւ իր յաջորդին գահակալութիւնը՝ Երուսաղէմի Աթոռը թափուր կը մնայ տասնամէկ տարի: Յարութիւն պատրիարքի վախճանէն քիչ ետք Դանիէլ տեղապահ և եպիսկոպոսացած կը դառնայ Երուսաղէմ, բայց քանի մը ամիսէն կը մեկնի Պոլիս, ապա նորէն կը վերադառնայ և 1913ի աշնան կը հեռանայ պաշտօնէն ընդմիշտ: Իր բացակայութեանց ատեն Աթոռը կը կառավարուէր փոխանորդներով, մինչեւ որ Կ. Պոլսոյ նախկին պատրիարք Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան, իբրեւ Կեդրոնի լիազօր պատուիրակ, 1914 Մայիս 6/19ին կը ժամանէ Երուսաղէմ ու ձեռք կ'առնէ վարչութեան ղեկը:

Նոյն տարւոյ Յուլիսի վերջերը կը ծագի ընդհանուր պատերազմը, հետը բերելով այնպիսի տաղնապ մը, որ օրըստօրէ տնտեսական անօրինակ կացութեան մը կը մատնէ վանքը: Միաբանութեան ու ապա վանք ապաստանած գաղթականներու օրապահիւ կը ճարեւու համար վանական վարչութիւնը կը ստիպուի տարապայման ծանր տոկոսներով փոխառութիւններ կնքել, մեծ չափերով սեղմել ծախքերը և պակսեցնել ժառանգաւորաց աշակերտներու թիւը, միակ դասարանի մը մէջ ամփոփելով վարժարանը: (*)

(*) 1916 Սեպտ. 13ին Պոլիսէն Երուսաղէմ զրկուեցան Արմաշի Դպրեվանքի տասներեք սա-

Տպարանը, սակայն, կը շարունակէր գործել տակաւին, տպելով նախընթաց տարիէն մամուլի տակ զտնուած գիրքերը: Վաճառական վարչութիւնը մինչ կը խորհէր տպարանի մասին ալ կարգադրութիւն մը ընել, 1915 տարւոյ ամառը անակնկալօրէն դատի կանչուեցաւ տողերուս գրողը՝ իբրեւ տեսուչ տպարանի, մեղադրուելով թէ առանց զաւտի կրթական տնօրէնին (մէտրիֆ միւտիրի) արտօնութեան տպարան կը բանեցընենք: Ներկայացանք դատարանին ու տուինք մեր ունեցած արտօնագրերը (կայսերական հրովարտակ, եպարքոսական հրամանագիր ևն.) ու յայտարարեցինք՝ թէ նրուսադէմի կառավարութիւնը ճանչցած է միշտ մեր տպարանի օրինական հանգամանքը, քանի որ մաքսագերծութեան արտօնագրեր տուած է ամէն անգամ երբ արտասահմանէն ապսպրանքներ հասած են Յոսպէի մաքսատունը, և կառավարութիւնը ինք շատ անգամ իր գործերը տպել տուած է մեր տպարանին մէջ: Դատարանը, անսալով անշուշտ բարձրէն տրուած հրամանին, չուզեց լսել մեր օրինական փաստերը, պատճառելով թէ միմիայն տպարանի չէնք շինելու և ոչ թէ գիրք հրատարակելու համար տրուած են այդ արտօնագրերը, և վճիռ արձակեց՝ փակել տպարանը ու դատապարտեց մեզ յիսուն ոսկի տուգանքի և հարիւր օրուան բանտարկութեան: Նրուսադէմի վերաքննիչ դատարանն ալ հաստատեց նախնական դատարանի վճիռը, ու վանքը ստիպուեցաւ փոխադրել դատը Պոլիս՝ վճռաբեկ ատենին: Խնդիրը այսպէս երկարածգուեցաւ աւելի քան երկու տարի, և վճռաբեկ ատենին վճիռը չհասած Պոլիսէն՝ անգղիական բանակը հասաւ Եգիպտոսէն ու գրաւեց Նրուսադէմը, որով դատն ալ փակուեցաւ ինքնին, և սակայն տպարանը մնաց փակ ամբողջ տասը տարի, 1915-1925:

Շարունակենք այժմ թուել կարգաւ Յարութիւն պատրիարքի վախճանէն յետոյ՝ այսինքն 1911էն մինչև 1915 տարին հրատարակուած գիրքերը:

Ներքո միացան այս դատարանին Յաջորդ տարին խաղառ փակուեցաւ վարժարանը, աշակերտներու մեծագոյն մասին զինուոր տարուելուն պատճառաւ:

1911. — ա) Գանձարան աղօթից, Գ. տպ. — բ) Գրացուցակ, Գ. տպ. — գ) Նուր ոսոխներ, ոտանաւոր, Աւետիս վրդ. Յովհաննէսեան. — դ) Կիպրիանոս, Գ. տպ. — ե) Յայնուրեանն Յովհաննէս հին հայ բարգմանութիւն, Յիւսէֆիք Մուրատ(*). — զ) Օրացոյց 1911 բուականին:

1912. — ա) Ագնէս, Գ. տպ. — բ) Գաւազանագիրք-Յաջորդութիւն վանահարց ուխտին Ս. Կարապետի, Կարապետ վրդ. Լուսարարեան. — գ) Նրազան, Մ. Պապիկ. — դ) Սուրբ Յակոբ նամ իքի առաքելալարն նազլի, Պրուսալը Տէրոյնց Յովհաննէս, Բ. տպ. (Ա. տիպը Պոլիս). — ե) Անդաւարհեան արձագանգ, Մ. Վ. և Վ. Ա. — զ) Օրացոյց 1912 նահանջ բուականին:

1913. — ա) Հայ երականութիւն աւխարհիկ լեզուի, Գ. Մ. Անահունի (Եօլմէզեան). — բ) Շարական Չալմաղ, Գ. տպ. — գ) Պատկերացոյց հաւաքածոյ մասնաւոր հնութեանց Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի եւ շրջակայից, պրակ Բ. Սահակ Մ. վրդ. Աստուածատուրեան, (Պրակ Ա. տպուած էջմիածին). — դ) Օրացոյց 1913 բուականին:

1914. — ա) Նիւրպաւեսութիւն եւ Հոգեպաւեսութիւն, Գրիգոր Անահունի (Եօլմէզեան). — բ) Տեսակ Դովաւանաց, Ժ. Բ. տպ. — գ) Օրացոյց 1914 բուականին:

1915. — ա) Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ, հրտ. Մեսրոպ վրդ. Նշանեան. — բ) Դիսոլագիր-Նրուսադէմի համար կազմուած Նոր Կանոնագիրին զննութիւնն եւ լուսաբանութիւնը, Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան. — գ) Ժամագիրք Ասենի, Գ. տպ. — դ) Ժամագիրք առձեռն, Գ. տպ. — ե) Տօնացոյց, Գ. տպ. — զ) Յաջորդութիւն Հայրապետութեան (քաղեալ ի Ժամագրոց ձեռաց), Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան. — է) Օրացոյց 1915 բուականին:

Պատերազմի տաղնապալից օրերուն մինչ Օրմանեան Սրբազան կը շարունակէր կառավարել Նրուսադէմի Աթոռը, 1916 Յուլիս 30/12 Օգոստոսին Արդարութեան գործոց նախարարութեան Պոլիսէն հասած անակնկալ մէկ հեռագիրը կը ծանուցանէր,

(*) Գիրքիս բնագիրը տպուած է 1905 ին, ծանօթութիւնները՝ 1906 ին եւ ներածութիւնը՝ 1911 ին:

թէ հրատարակուած նոր կանոնագիրին համաձայն ջնջուած է Ազգային Սահմանադրութիւնը, վերջ տրուած է Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան, ու այդ պաշտօնը՝ Սիսիւ Աղթամարի կաթողիկոսութեանց ու Երուսաղէմի պատրիարքութեան հետ միասին՝ յանձնուած է Տ. Սահակ կաթողիկոսի ու իրեն բնակավայր յատկացուած է Երուսաղէմի Հայոց վանքը: Այս հեռագիրին պարունակութիւնը պաշտօնապէս Միաբանութեան հաղորդուելէ յետոյ՝ վարչութեան ղեկը ձեռք կ'առնէ Տ. Սահակ կաթողիկոս, որ նախորդ 1915 տարուոյ աշնան հասած էր Երուսաղէմ ու վանքին մէջ կը բնակէր: Տ. Սահակ կաթողիկոսի՝ իր իսկ խօսքով «բռնադատեալ համակերպութեամբ» ստանձնած պաշտօնը կը տեւէ տասնըհինգ ամիս և ութ օր, ու 1917 թ/19ին Չորրորդ զօրաբանակի հրամանատար Ճէմալ փաշայի հրամանով՝ ինչպէս Երուսաղէմի միւս հոգեւոր պետերը՝ ինք ալ Օրմանեան Սրբազանի հետ կը տարուի Դամասկոս: Քանի մը օր վերջ իրեն կը հետեւին նոր կրօնական ժողովի անդամ հոգեւորականները:

Իր օրով փակ մնաց միշտ տպարանը և լոյս չընծայեց ու ե գիրք, բացի վերև յիշուած նոր կանոնագրէն՝ Կանոնագիր Հայոց կաթողիկոսութեան եւ պատրիարքութեան Երևանի կաթողիկոսը վի փաթեթի Նիզամնամեսի՝ որ իր հրամանով 1917ին տպուեցաւ միայն վաթսու ռիինակ, հայատառ թուրքերէն բնագիրով և հայերէն թարգմանութեամբ:

Տ. Սահակ կաթողիկոս մեկնելէ առաջ վանքին կառավարութիւնը յանձնած էր եռանձնեայ Մարմինի մը՝ բաղկացած լուսարարապետէն, փոխանորդէն ու ելեմտից տեսուչէն: Այս Մարմինին 1919 Մարտ 5ին կը յաջորդէ անգղիական հոգատար կառավարութենէն կարգուած ժողով մը, իբրեւ հակակշռող ելեմտից և վարող վարչական գործերու: Այս ժողովի պաշտօնավարութիւնը կը տեւէ մինչև երջանկայիշատակ Եղիշէ Դուրեան պատրիարքի գահակալութիւնը (7 նոյ. 1921):

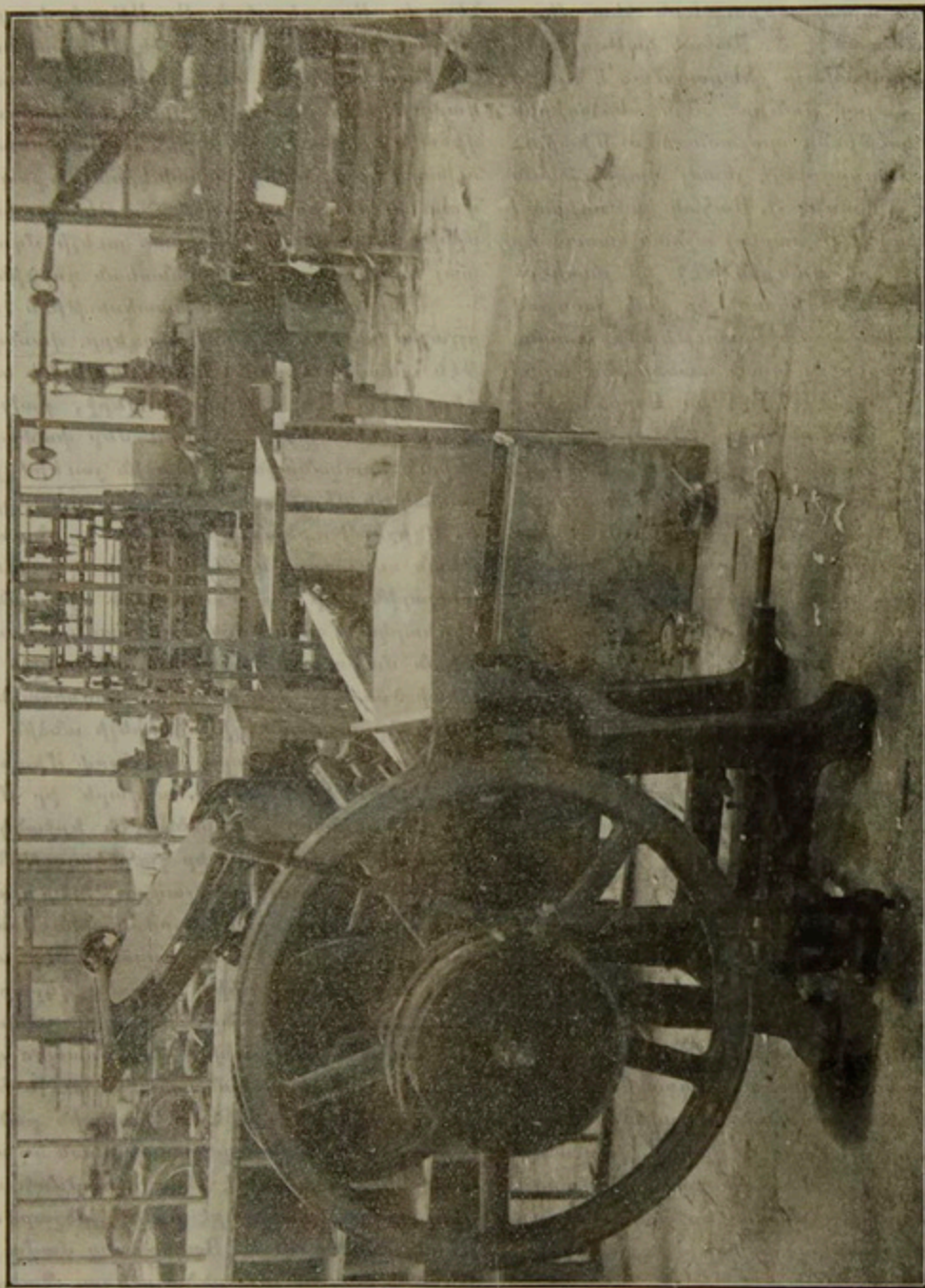
* * *

Ճիշդ քսան տարի առաջ Ս. Յակոբեանց տպարանի ութսունամեակին առթիւ՝

իր Յաւելուած 1914ի Օրացոյցին գիրի համաձայն համառօտ Ակնարկի վերջաբանին մէջ կ'ըսէինք. «Երբ բարեօք վախճանի մը յանգին տարիներէ ի վեր Միաբանութիւնը ընկճող ու տառապեցնող կարգ մը խնդիրները եւ Առաքելական Ս. Աթոռի վրայէն վերնայսուզի քողը՝ ընտրութեամբ արժանաւոր գահակալին, ու անոր իմաստուն ղեկավարութեամբ վանքը իր բնականոն խաղող վիճակն ստանայ, այն ատեն Ս. Յակոբեանց ուխտը, կը յուսանք, պիտի կրնայ ինքնամփոփուիլ ու իր պարտականութեանց համընթաց՝ քանի մը աստիճան աւելի մղուի տալ կրթական ու տպարանական գործին»:

Մարգարէական նախատեսութիւն մը ըլլային կարծես մեր սոյն տողերը. վասնզի, թէև անագան ուրեմն, այսինքն վերևի տողերը գրուելէն ութ տարի վերջ, բախտը պիտի ունենայինք տեսնելու մեր փափաքներուն իրականացումը յանձին յաւերժ յիշատակելի մեր անգուգական պատրիարքին, Տ. Եղիշէ Դուրեան Սրբազանի, ազնուութեան ու առաքինութեան այն գերագոյն տիպարին, որ իր նուիրական պաշտօնին ձեռնարկած օրէն սիրոյ եւ համերաշխութեան մաքուր ու խաղաղիկ մթնոլորտ մը պիտի ծաւալէր վանքին մէջ, մագնիսացնելով և իր պատկառելի ու սիրելի անձին հոգեւոր հմայքին տակ պահելով Միաբանութիւնը: Չվրիպեցան արդարեւ իր մասին մեր ակնկալութիւնները, և երջանկայիշատակ պատրիարքը իր գահակալութենէն անմիջապէս յետոյ իր ուղղորդութիւնը դարձուց ժառանգաւորաց վարժարանին վրայ, որ տարի մը առաջ վերաբացուած էր արդէն, և յարմար առիթի սպասեց վերաբանալու նաև տպարանը: Ուշացաւ սակայն այդ առիթը չորս տարի՝ գլխաւորապէս դրամական անձկութեան պատճառաւ, և հազիւ կարելի եղաւ 1925ի Մայիսին բանալ տպարանը, և նախապատրաստական աշխատանքները աւարտելէ յետոյ շարժման մէջ գնել տասը տարիներէ ի վեր անշարժութեան մատնուած Ս. Յակոբեանց մամուլը: Առաջին անգամ լոյս ընծայուեցաւ Պատրիարք Սրբազանի Դուռագներ Մանուկ Յիսուսի կեանքէն պատկերազարդ հատորը ու սկսաւ տպագրութիւնը հանգուցեալ Օրմանեան Սրբազանի Ազգապատմի Երրորդ Մասին:

Պատկ. 7. Ահմադյան

Զպակսեցան բարեբախտաբար մեկն-
նաներ ու աշխատակիցներ՝ օրըստօրէ կա-
նոնաւորելու համար տպարանն ու կազմա-
տունը, զորս նոյն ինքն Դուրեան Սրբազան
ևս իր անձնականէն օժտեց քանի մը կա-
րեոր մեքենաներով. որոնց յիշատակութիւ-
նը պիտի ընենք ստորև:

Երբ տպարանը կարգի կը մտնէր և յամբ
բայց հաստատուն քայլերով կը յառաջանար
հետզհետէ, Դուրեան Սրբազան ժամանակը
հասած կը համարի կեանքի կոչել յիսուն
տարիներէ ի վեր դադրած ՍԻՈՆ-ը: Իր նա-
խագահութեամբ 1926 ին կը կազմէ խմբա-
գրական մարմին մը ու այդ մարմինին հետ
խորհրդակցաբար կ'որոշէ պարբերաթերթին
դիրքը, ուղղութիւնը և այլ մանրամասնու-
թիւններ, և 1927 Յունուարին լոյս կը տես-
նէ ՍԻՈՆ-ի(*) Նոր շրջանի առաջին թիւը
խմբագրապետութեամբ Տ. Բարզէն եպս.
Կիւլէէրեանի, որ երկու տարիէ ի վեր կ'աշ-
խատէր արդէն վանքին մէջ իբրեւ ուսուցիչ
Ընծայարանի և Ժառ. Վարժարանի: Տողե-
րուս գրողը երբ լուսահողի Սրբազանին
ներկայացուց այնինչ մամուլէն դուրս ելած
ՍԻՈՆ-ի առաջին թիւը՝ անոյշ հրճուանքով
մը առաւ զայն անոր ձեռքէն և գուրգու-
րանքով սեղմեց իր կուրծքին վրայ: Սըր-
բազանը այնուհետեւ երեք տարի եւ երեք
ամիս ապրեցաւ իր վերականգնանացուցած
ՍԻՈՆ-ին հետ, ու անոր բազմաթիւ էջերը
զարդարեց իր կրօնական, բանասիրական ու
բանաստեղծական արժէքաւոր գրուած քնն-
րով ու թարգմանութիւններով: Իր մահէն
ետքն ալ, մինչև ցայսօր, իր «Անթիզուած
կայծեր»ը մերթ ընդ մերթ գուրս կ'ելլեն
իրենց մոխիրներէն ու անոյշ ցոլքեր կ'ար-
ձակեն ՍԻՈՆ-ի էջերուն վրայ:

Դուրեան Սրբազան յաւիտենական քու-
նով աչքերը առյաւէտ փակելէ հինգ ամիս
առաջ բախտն ունեցաւ տեսնելու իր քա-
հանայութեան յիսնամեայ յոբելանը, որ
1929 Հոկտեմբեր 26ին տօնուեցաւ Երու-
սաղէմի՝ ինչպէս նաև սփիւռքի հայութեան
մէջ և որ արժանի փառաւորումը եղաւ իր
հովուական, բեմական, գրական ու երթա-

կան բեղուն գործունէութեան: Այս առթիւ
ՍԻՈՆ-ի 1929 Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր-Դեկ-
տեմբերի միացեալ համարը նուիրուեցաւ
Ամեն Ս. Յոբելեարին, ու ետքէն լոյս ըն-
ծայուեցաւ Մշակն ու Վարձք յոբելինա-
կան չքեղ հրատարակութիւնը՝ յաւերժա-
ցնելու համար սոյն յոբելանին յիշատակը:

Յոբելինական Կեդրոնական Յանձնա-
խումբը փափաք յայտնած էր որ Սրբազան
Յոբելեարի յիշատակին նոր մատենադարա-
նի շէնք մը կառուցուի Ս. Յակոբեանց
վանքի շրջափակին մէջ ու անոր ծախքը հո-
գացուի ժողովրդական հանգանակութեամբ
գոյացած գումարով: Երբ թելադրութեամբ
Սուրբ Աթոռոյս այժմեան Ամեն. Գահակա-
լին, որ իբր հայրապետական պատուիրակ
Փարիզ կը գտնուէր այն ատեն, Վսեմ. Գա-
լուստ պէյ Կիւլպէնկեան ինք առանձին յօ-
ժարեցաւ կառուցանել մատենադարանը՝ ի
յիշատակ իր հանգուցեալ ծնողաց և ի մե-
ծարանս քահանայական յիսնամեայ յոբել-
եանի մեծանուն պատրիարքին, այն ատեն
Սրբազան Յոբելեարին հաւանութեամբ կար-
գադրուեցաւ որ ժողովրդական հանգանա-
կութեան գումարով կալուած մը շինուի ու
անոր արդիւնքը Դուրեան Մաշեկագարան
անունին ներքեւ յատկացուի գրական ու
հայագիտական հրատարակութեանց: Այս
նպատակին համար վանական վարչութիւնը
Մեծ-Արս կոչուած գետինէն կտոր մը նուի-
րեց ու ետքէն անոր վրայ բարձրացաւ
Դուրեանաեկը, որ կը բաղկանայ հինգ
մթերանոցներէ ու վերնայարկ երկու յար-
կարաժիններէ: Այդ կալուածի տարեկան
հասոյթով է որ այսօր կը հրատարակուի
Դուրեան Մաշեկագարանի գրեանց շարքը,
նորանոր հատորներով կը ձոխանայ մատեն-
նադարանը ու կը հոգացուին անոր պաշ-
տօնէութեան ևն. ծախքերը:

Չչեղելու համար մեր նիւթէն զանց
կ'ընենք նկարագրել այստեղ յիշատակաց
արժանի գրական ու կրթական այն գեղե-
ցիկ ու արդիւնաւոր շարժումը, զոր հոգե-
լոյս պատրիարքը իր պաշտօնավարութեան
ինը տարիներուն յառաջ բերաւ վանքին
մէջ, և բաւական կը համարինք ներկայա-
ցնել Ս. Յակոբեանց տպարանին վերաբա-
ցումէն յետոյ իր օրով եղած հրատարա-
կութեանց ցանկը:

(*) Թերթին անունը նոյն կը մնայ ինչպէս
էր առաջ, միայն մէկ տառի փոփոխութեամբ,
այսինքն ՍԻՈՆը կ'ըլլայ ՍԻՈՆ:

1926. — ա) Դրուագներ Մանուկ Յիսուսի կեանքին, Եղիշէ արքեպս. Դուրեան. — բ) Բառագիտութիւն կամ ուրբանագիտութիւն հայերէն բնականութեան, Եղիշէ արքեպս. Դուրեան, Ե. տպ. (Նախընթաց տպագրութիւնները Պոլիս). — գ) Օրացոյց 1926 բուսականին (ըստ Հին Տոմարի):

1927. — ա) Ազգապատում, Մասն Երրորդ, Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան. — բ) Ընթացիկ ի Գրոց բարբառ, Ա. Տարի, Եղիշէ արքեպս. Դուրեան, Է. տպ. (Նախընթաց տպագրութիւնները Պոլիս). — գ) Խորհրդատեք, Դ. տպ. — զ) Գրացուցակ, Ե. տպ. — ե) Սիոն Հայ ամսագիր, Նոր շրջան, Ա. Տարի. — զ) Օրացոյց 1927 բուսականին (ըստ Հին Տոմարի):

1928. — ա) Ընթացիկ ի Գրոց բարբառ, Բ. Տարի, Եղիշէ արքեպս. Դուրեան, Դ. տպ. (Նախընթաց տպագրութիւնները Պոլիս). — բ) Այբուբենի հայերէն բանասիրութեան, Եղիշէ արքեպս. Դուրեան. — գ) Բերսամիւսի սայլը, Թորգոմ եպիսկոպոս. — զ) Շարական Հանգսեան Էն. — ե) Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչիին մուխրասար բարիխի, Զ. տպ. — զ) Փնշիկ բարոյական առանձնեւ եւ Յիւսակ առաջնորդութեան, Եղիշէ եպս. Զիւնկիրեան. — է) Ինքիլի-Այրանի սպանդը, Յովսէփ Տէր Վարդանեան. — ը) Սիոն Հայ ամսագիր, Նոր շրջան, Բ. Տարի. — թ) Օրացոյց 1928 նահանջ բուսականին (ըստ Հին Տոմարի):

1929. — ա) Խոնք եւ Խոսք, իր կեանքի վերջին շրջանին մէջ, Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան. — բ) Միաբանք եւ այցելութիւն Նոր Երուսաղէմի, Մկրտիչ եպս. Աղաւնուշի. — գ) Տեղեկագիր Կարկուռեան դասին, Մատթէոս եպս. Գայրգճեան. — զ) Սիոն Հայ ամսագիր, Նոր շրջան, Դ. Տարի. — ե) Օրացոյց 1929 բուսականին (ըստ Հին Տոմարի):

* * *

Դուրեան Սրբազան իր մահկանացուն կնքեց 1930 Ապրիլ 27ին սուգի եւ սրտաբեկութեան մատնելով Միաբանութիւնը եւ ազգն համօրէն: Կանգ չառաւ սակայն իր սկսած գրական ու կրթական շարժումը վանքին մէջ: Դպրոցական գործը նորահաս ուսանողի շարունակեց ընթանալ այն ուղիէն, զոր գծած էր մեծանուն հանգուցեա-

լը: Կանգ չառաւ նոյնպէս վանքին մամուլը ու տառնելներ ամիս տեղող տեղապահական շրջանին (1930 Մայիս 5—1931 Նոյեմբեր 30) աւարտեց հանգուցեալի օրով արդէն մամուլի տակ եղող զիրքերու տպագրութիւնը եւ լոյս ընծայեց կարգ մը զիրքեր, ըստ հետեւեալին.

1930. — ա) Ընթացիկ ի Գրոց բարբառ, Դ. Տարի, Եղիշէ արքեպս. Դուրեան. — բ) Կորիւն, Վարդ Մաթոցի, ուղղեալ եւ լուսաբանեալ ի Գաւնիկ Ֆնտղեանէ. — գ) Սիւրիոյ Երուսաղէմապետական բեմերուն Կիլիկիոյ կարողիկոսութեան փոխանցումը (տեղեկագիր), Մատթէոս եպս. Գայրգճեան. — զ) Հայ եկեղեցի, Ուսումնասիրութիւններ, Բարգէն եպս. Կիւլէսէրեան. — ե) Հայրենասէր եւ անբասիր եկեղեցականը, Եղուարդ սրկ. Ոսկերիէեան. — զ) Սիոն Հայ ամսագիր, Նոր շրջան, Դ. Տարի. — է) Օրացոյց 1930 բուսականին (ըստ Հին Տոմարի):

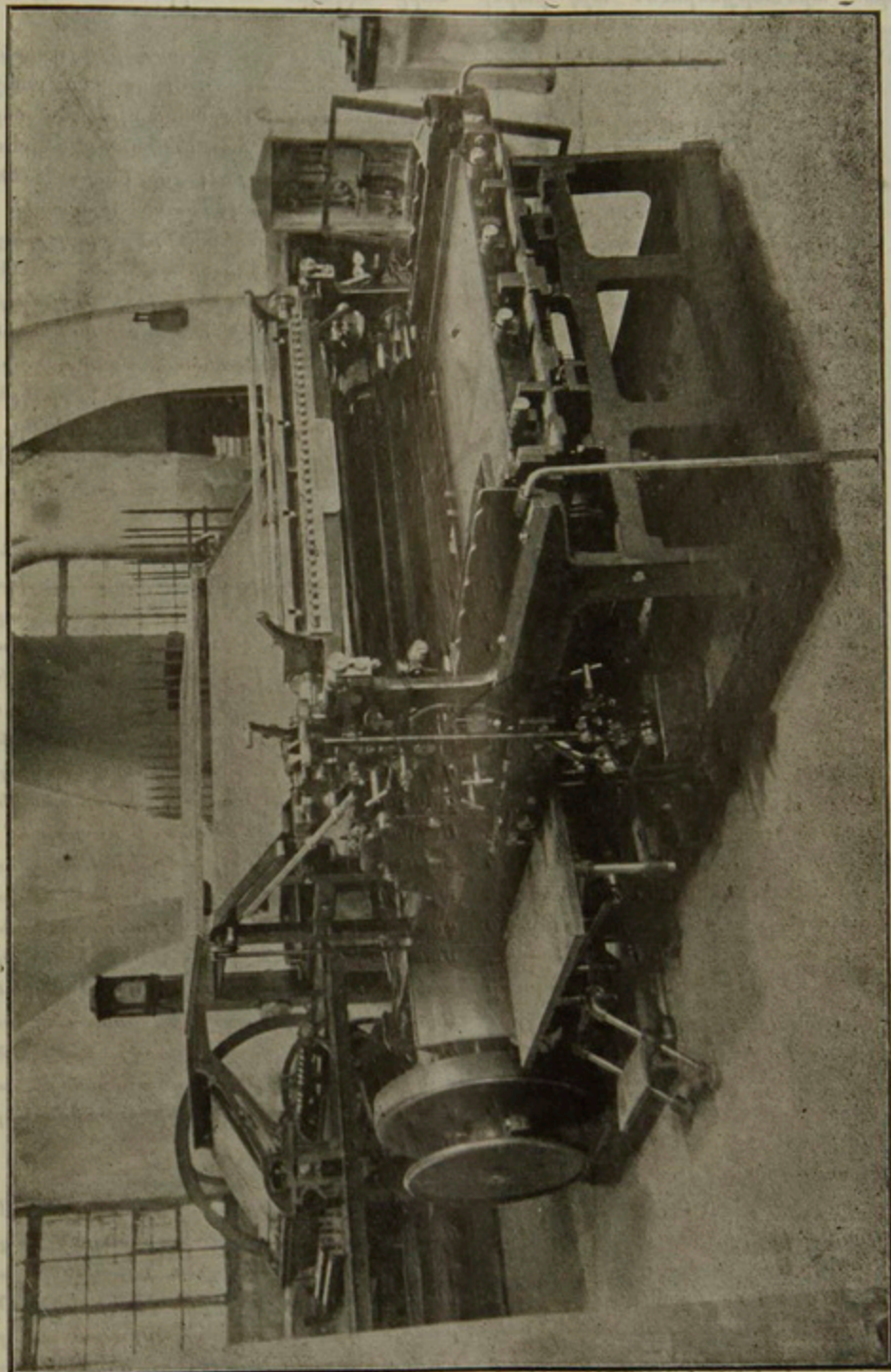
1931. — ա) Պատմութիւն Երուսաղէմի, Երկու հատոր, Տիգրան Հ. Թ. Սաւալանեանց, զրաբարէ թրգ. Մեսրոպ եպս. Նշանեան. — բ) Մեակն ու Վարձը, Յորելիմական հրատարակութիւն. — գ) Կանոնագիր Կիրակնօրեայ դպրոցներու. — զ) Հայկական հին վանքեր եւ եկեղեցիներ Սուրբ Երկրին մէջ, Մկրտիչ եպս. Աղաւնուշի. — ե) Կիպրիանոս, Դ. տպ. — զ) Հայկական Երուսաղէմ, Նկարագիր Արոտոյ Մրոց Յակոբեանց, Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան. — է) Միսիքար Այրիվանցի, Նորագիտ արձանագրութիւն եւ երկեր, Գարեգին արքեպս. Յովսէփեան. — ը) Նարեկ, արդի հայերէնի վերածեց Թորգոմ եպիսկոպոս, Բ. տպ. — թ) Պարապմունք ի Ս. Գիրս Նոր Կսակաւանի, Ֆրէտէրիք Յ. Մուրատ. — յ) Սիոն Հայ ամսագիր, Նոր շրջան, Ե. Տարի. — լ) Օրացոյց 1931 բուսականին (ըստ Հին Տոմարի):

* * *

Հասանք Ս. Յակոբեանց տպարանի հարւարամեայ ընթացքի վերջին հանգրուանին:

Երջանկայիշատակ Դուրեան պատրիարքի վախճանէն յետոյ Միաբանութիւնը ցանկացաւ ունենալ այնպիսի պետ մը, որ լուսահոգիին շնորհին եւ շունչին բովանդակ օծութեամբը սնած եւ ուսնացած առաւելագոյն չափով ժողովրդին ըլլար

Պատկ. 8. Ելեհրուարմ արագաշար մարմալ

նաև անոր կրթանուէր հոգիին և բեմական ու գրական արժանիքներուն: Այդ բարձր հոգեւորականն էր Ս. Աթոռոյս ներկայ գահակալը՝ Ամեն. Տ. Թորգոմ արքեպս, Գուշակեան, որ ներկայիս արժանապէս կը բաղմի Երուսաղէմի առաքելական Աթոռին վրայ, և որ սրտեռանդն սիրով լծուած իր նուիրական պաշտօնին՝ իր բոլորանուէր ուշն ու ուժը, կորովն ու ջանքերը ի սպաս դրած է այժմ Հայ-Երուսաղէմի ուսումնական եւ գրական զարգացման:

Մեր ծրագրած նիւթէն արտաքոյ ըլլալով խօսիլ՝ Նորին Ամենապատուութեան օրով վերջին երկու տարիներուն Սուրբ Աթոռոյս մէջ իրականացած տնտեսական և այլ բարեկարգութեանց մասին, դառնանք դարձեալ մեր տպարանին:

Տ. Թորգոմ Սրբազան երբ 1931 տարւոյ Դեկտեմբերի սկիզբը գահակալելով կը ձեռնարկէր իր պաշտօնին, տպարանը կը շարունակէր արդէն իր բնականոն ընթացքը և նոյն տարին լոյս ընծայած հատորներէն զատ մամուլի տակ ունէր քանի մը գիրքեր:

Պատրիարք Սրբազանի առաջին գործը եղաւ իր նախագահութեան տակ ստեղծել Ուսումնական Խորհուրդ մը ու անոր վերին հսկողութեան յանձնել Ս. Աթոռոյ կրթական, մատենական եւ տպագրական գործերը: Սոյն խորհուրդը փութաց կազմել Դուրեան Մասնադարանի Կանոնադիրը և Դուրեանաճեփի նախահաշիւը, որմէ անմիջապէս յետոյ տպագրութեան յանձնուեցաւ մատենաշարքի Թիւ 1 հատորը՝ Եղիշե Պատրիարք Դուրեան, ստուար մատենան մը, Պատրիարք Սրբազանի շնորհալի գրէն ելած, որ մանրամասն վերլուծումը և գեղեցկահիւս ներբողն է հանգուցեալ վաստակաւոր պատրիարքի առաքինի կեանքին և բեղուն գործունէութեան և որ երախտագիտութեան և սքանչացումի արժանաւոր տուրքն է միանգամայն՝ յառաջագէտ աշակերտէն իր տաղանդաւոր Մեծ Վարդապետին ընծայուած:

Դուրեան Մասնադարանի յաջորդ հատորները, իբրեւ շարունակութիւն մատենաշարքին, պիտի կազմեն լուսահոգի Սրբազանի անտիպ երկասիրութիւնները, որոնցմէ Թիւ 2 հատորը՝ Պատմութիւն Հայ Մասնադարանի եւ Թիւ 3 հատորը՝ Հայոց նիւն Կրօնը կամ Հայկական Դիցաբանութիւն

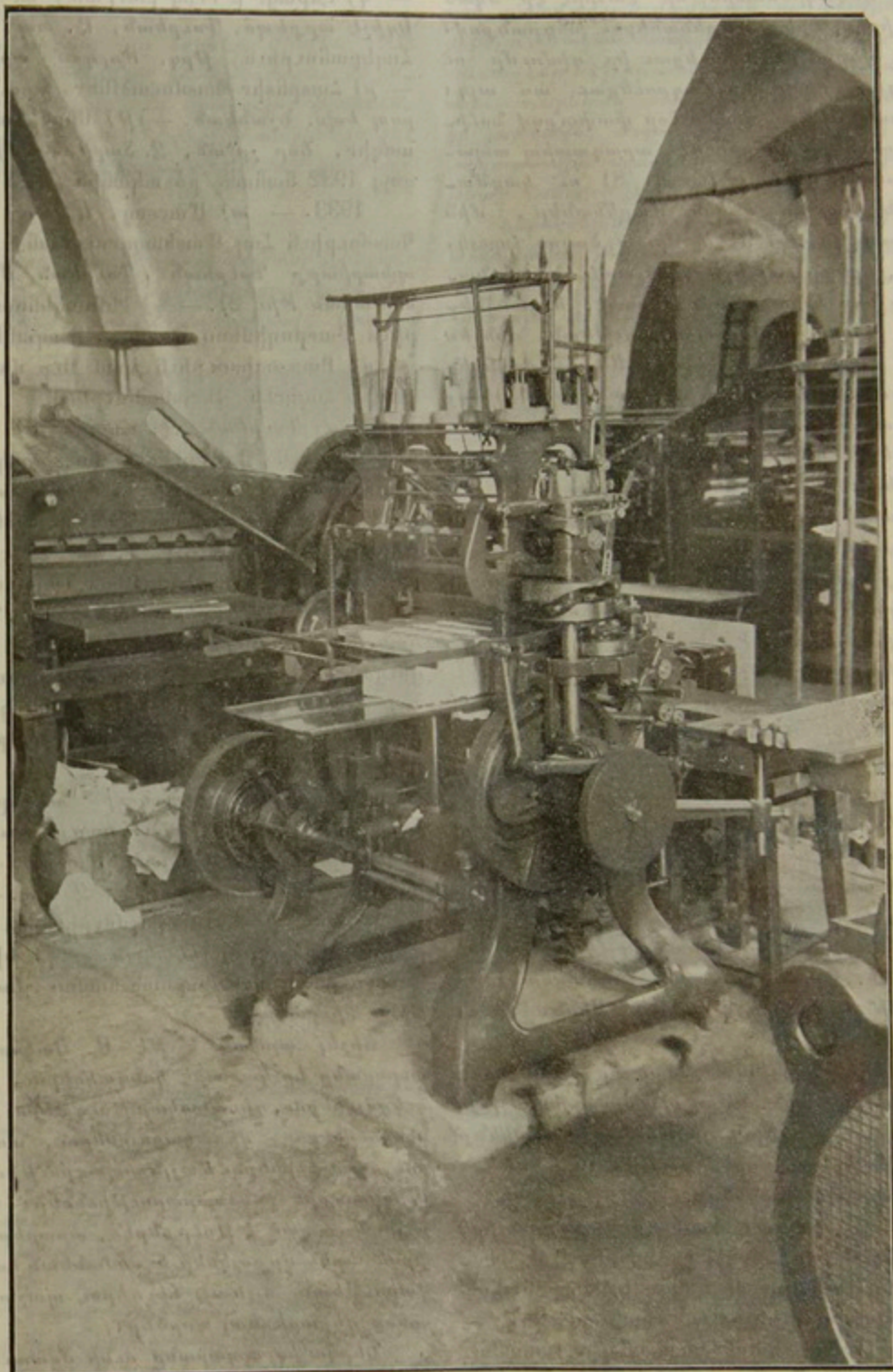
լոյս ընծայուած են արդէն և Թիւ 4 հատորը՝ Ազգային Պատմութիւն՝ մամուլի տակ է ներկայիս:

Կարելի է գէթ անցողակի յիշատակութեամբ շարձանագրել Մերոց Թարգմանչաց Դուրեան Դրական Մրցանակը (ինչ ինչ բարեփոփոխումներով յար եւ նման Իզմիրեանց Դրական Մրցանակին), զոր Նորին Ամենապատուութիւնը ի յարգանս յիշատակի իր մեծանուն Վարդապետին՝ ինքն իսկ յղացաւ և տարեկան մրցանակի գումարը Դուրեան Մասնադարանի նախահաշիւի մէջ մտցնել տալէ յետոյ Տնօրէն Ժողովի վաւերացման ենթարկեց: Սոյն Մրցանակի մանրամասնութեանց ծանօթանալ փափաքողները կրնան աչքէ անցընել անոր Կանոնադրութիւնը, որ իբրեւ Յաւելուած հրատարակուեցաւ ՍԻՈՆ-ի ներկայ տարւոյ Յունիսի համարին մէջ:

Նկատած են անշուշտ ընթերցողները՝ թէ Պատրիարք Սրբազանի իր բարձր պաշտօնին ձեռնարկելէն ասդին զգալի բարելւում մը կրած է ՍԻՈՆ-ը: Ատիկա արդիւնքն է Նորին Ամենապատուութեան խնամոտ հոգածութեան զոր առաջին օրէն ունեցաւ պատրիարքարանիս պաշտօնաթիւերին վերաբերմամբ: Ինք է որ իբրեւ պատուակալ, չըսելու համար իրական, խմբագրապետը ՍԻՈՆ-ին՝ գրական վարպետի իր գրիչով կը ճոխացնէ անոր էջերը, նուիրելով ներկուռ և այժմէական արժէք ներկայացնող խմբագրականներ, կրօնական ու բանասիրական ու մատենախօսական յօդուածներ և ինքնաստեղծ ու թարգմանական քերթուածներ: Եւ այսօր Միաբանութիւնը իրաւունք ունի հպարտանալու իր ՍԻՈՆ-ով, որ եղած է հանգէս մը ընդհանուր գնահատանքի արժանի և ամէն դասակարգի ընթերցողներու մատչելի:

Քանի մը տարի առաջ երբ սկսաւ ՍԻՈՆ-ի հրատարակութիւնը ու առատացան տպագրելի գիրքերու թիւը և յաճախեցին արտաքին ապսպրանքները՝ զգալի եղաւ նորագոյն դրութեամբ տպագրական մեքենայի մը կարեւորութիւնը, ինչպէս նաև կազմատան համար նոր մեքենաներու պէտքը: Կարելի չեղաւ այն ատեն հայթայթել զանոնք ու աշխատանքները շարունակուեցան ըստ առաջնոյն: Տէր Թորգոմ Սրբա-

Պատկ. 9. Ելեհհրուարձ կարիչձմեհնալ

դան 1932 Մայիս 12ին ղիմեց Տիար Սարգիս Յովակիմեանին, որ Գահրիէ էր եկած Պոլսէն, երեք մեքենաներու խնդրանքով: Քիչ վերջ ընդունուեցաւ իր ղիմումը ու հաղար ոսկի տրամադրուեցաւ առ այդ: Սրբազան Պատրիարք Հօր փափաքով նուիրատուները գնեցին մէկ արագատիպ տպագրական մամուլ (պրսկ. 8) ու կազմատան համար երկու մեքենաներ, մին կարող (պրսկ. 9) և միւսը ծալող (պրսկ. 10), երեքն ալ ելեքտրաշարժ, զերմանական նոր և լաւագոյն տեսակէ, և յանձնեցին նորին Ամենապատուութեան, մինչեւ մեր տպարանը ղրկելով: Յետոյ ղրկեցին նաեւ ճարտարադէտ մը, որ տեղին վրայ հաստատեց զանոնք: Յիշեալ երեք մեքենաները ի յիշատակ հանդուցեալ Յովակիմեան հարազատներու՝ Յարութիւնի եւ Տիրանի՝ Ս. Աթոռոյս կը նուիրեն իրենց եղբայրը Տիար Յովակիմ Յովակիմեան և երեք քոյրերը՝ Տիկնայք Մէօհրուպէ Մանուկեան, Զարուհի Էսմէրեան եւ Արաքսի Գալպէսեան: Մեքենաները կը կրեն հետեւեալ ուրոյն արձանագրութիւնները. «Արագատիպ մեքենայս ելեքտրաշարժ կամ Այս ծալիչ մեքենայ կամ Այս կարիչ մեքենայ նուիրեցաւ տպարանի Առաքելական Աթոռոյ Սրբոց Յակոբեանց արգեամբք Յովակիմայ Յովակիմեան և երկուքերը իւրոց տիկնայց Մէօհրուպէ, Զարուհի և Արաքսի, վասն անմոռաց յիշատակի հանդուցեալ եղբայր իւրեանց Յարութիւն և Տիրան Յովակիմեանի, ի պատրիարքութեան Տ. Թորգոմ Ս. Արքեպիսկոպոսի Դուշակեան: — Երանելի՛ որ ունեցի յիշատակ ի Սիոն. 1932»:

Ամբողջացնելու համար իր հարկերամեայ գոյութեան ընթացքին տպարանիս լոյս ընծայած գիրքերու ցանկը՝ կը նշանակենք վերջին երկու տարիներուն եղած հետեւեալ հրատարակութիւնները.

1932. — ա) Ժամագիրք փոքրադիր, Դ. Տպ. — բ) Վաւերաբույրք, Ս. Էջմիածնի նիմնադրամի Լոնդոնի Կենտրոնական Յանձնաժողովի եւ Աբգարեան: աւանդի. — գ) Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան (իր բանականութեան Յիսուսեայ Յոգեւեանին առիւ), Թորգոմ արքեպս. (Դուրեան Մատենադարան թիւ 1). — զ) Քրիստոնէական, Բարգէն կաթողիկոս. — ե) Կրօնի եւ Կեանքի, Բիւ-

զանդ Եղիայեան, Բ. տպ. (Ա. տիպը ալուր). — զ) Ընթացի ի Բոց բարբառ, Ա. Տարի, Եղիշէ արքեպս. Դուրեան, Ը. տպ. — է) Հոգեբանութիւն, Թրգ. Թորգոմ արքեպս. — ը) Հասնիքի Պատմութեան, Թրգ. Մեհրոպ եպս. Նշանեան. — թ) Սիոն Հայ ամսագիր, նոր շրջան, Զ. Տարի. — ժ) Օրացոյց 1932 նահանջ բուսականին (Հ. Տ.):

1933. — ա) Մաեսոց, Ե. տպ. — բ) Պատմութիւն Հայ Մատենագրութեան, Եղիշէ պատրիարք Դուրեան (Դուրեան Մատենադարան թիւ 2). — գ) Խնկակենսագրութիւն Բարդուղիմէոս Մ. վրդ. Թագանեանի. — զ) Բառագիտութիւն կամ Ուր մասունք բանի Հայերէն բերականութեան, Եղիշէ արքեպս. Դուրեան, Զ. տպ. — ե) Վկայաբանութիւն Յովաննու Պատրիարքի, Կարապետ քահանայ Տէր Գրիգորեան. — զ) Տեսակ Սուրբ Յարութեան մեծնեանոր շաքարական քափօաց, Դ. տպ. — է) Հայոց Հին Կրօնի կամ Հայկական Ինքնագրութիւն, Եղիշէ պատրիարք Դուրեան (Դուրեան Մատենադարան թիւ 3). — ը) Դրացուցակ, Զ. տպ. — թ) Սիոն Հայ ամսագիր, նոր շրջան, Է. Տարի. — ժ) Օրացոյց 1933 բուսականին. — ժա) Օրացոյց 1934 բուսականին (Հ. Տ.):

Մամուլի տակ կը դնուին՝ ա) Ազգային Պատմութիւն, Եղիշէ պատրիարք Դուրեան (Դուրեան Մատենադարան թիւ 4). — բ) Եղիշէ Եղիշէ, աղօթագիրք, Զ. տպ. — գ) Մի եւ հայ առուեսի պատմութիւնից, Գահրիշէ արքեպս. Յովակիմեան. — զ) Նիւրիք Պոլկարանայ պատմութեան համար, Յարութիւն Քրիստեան:

Յիշել արժան է թէ Ս. Յակոբեանց տպարանը կը կատարէ կոնդակներու, հաշուեցոյցներու, գիւնակաւ թուղթերու, ծանուցումներու, վիճակացոյցներու, տոմարեւ, պոռձիւրներու և այլն տպագրութիւններ և արտաքին յանձնարարութիւններ: Յանցելումն տպած է թուրքերէն, արաբերէն և ֆրանսերէն զրքոյկներ և օտմանեան կառավարութեան այլևայլ ճիւղերու պաշտօնատանց վերաբերեալ գործեր:

Ներկայիս տպարանը ունի մօտաւորապէս տասներու ութսուն տեսակներ, մեծագոյն մասը հայերէն. կան նաեւ լատինական, արաբական, յունական և եբրայական տառեր: Ունի նմանապէս մայր տառերու քսան

և ինը տեսակներ, որոնցմէ երկուքը ձայնագրութեան խաղեր են:

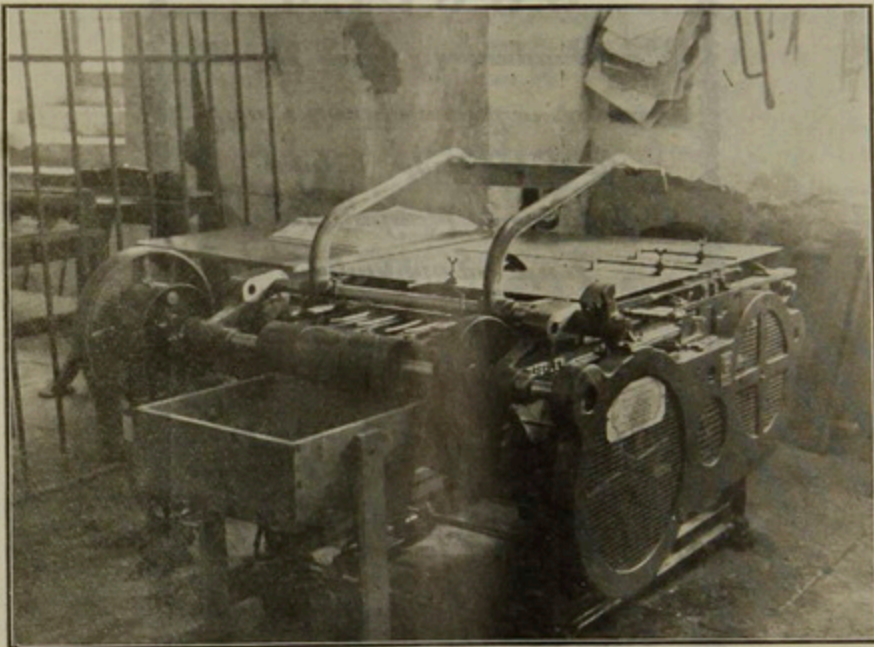
Զուլարանը կը գործէր մինչև 1908 տարին. այնուհետև խափանուեցաւ մեքենայի խանգարման և գրածուլիչ չգտնուելուն պատճառաւ, և վերջին տարիներս վերածուեցաւ ելեքտրականութեան կայանի:

* * *

Սուրբ Յակոբեանց տպարանը, ինչպէս տեսանք, առաջին օրէն ունեցած է իր մեկենասները, որոնք նուէրներով, կտակով

Թալասցի Յակոբ Աշըգեան, բացի նուիրած տպագրական մամուլէն ու տպարանի յաւելուածական մասի կցման ծախքէն, երուսաղէմի մէջ իր անուան եղած կալուածներու տարեկան հասոյթին 10 % կտակով կը յատկացնէ տպարանին, ի յիշատակ իր ազգատոհմին զասագիրքերու տպագրութեան համար (*):

Ներսէսեան գերդաստան, անուագործ արագատիպ մամուլ մը, 1891 ին, միջնորդութեամբ Երուսաղէմի մէջ աքսորական հոգեւոյս Խրիմեան Հայրիկի, ի յիշատակ

Պատկ. 10. Ելեքտրաւործ ծախիչ մեքենայ

կամ զիրքերու տպագրութեան ծախքերը հոգալով սատարած են անոր:

Նուիրատուներ եղած են.

Զմիւռնացի Պետրոս Եռասուֆեան, փայտէ մամուլ մը և կապարեայ տառեր, 1830: Ակնցի մհի. Ալիքսան Եղիազարեան, մէկ զիմատիպ մամուլ, 1833:

Հնդկաց նուիրակ Կ. Պոլսեցի Սամուէլ Ծ. վարդապետի կտակը՝ 40,000 զրշ., 1835:

Կարնեցի Խաչիկ Փաստըրմաճեան, մէկ պատկեր տպելու սիլինըր, 1868:

Աքիւրմանցի Սողոմէ Տիկին Աստուածատուրեանց, կալուանածուլման համար մէկ քոռնոյ, 1881:

1877 Փետրուար 7 ին Եգիպտոսի մէջ վախճանած Գրիգոր Ներսէսեանի քսանամեայ Արամ որդիին, որուն մարմինը փոխադրուած է Երուսաղէմ և ամփոփուած Սիոնի ազգային գերեզմանատան մէջ իր հաւին՝ մհի. Ներսէս աղայի քով:

Եղիշէ պատրիարք Դուրեան, մէկ ոտնամամուլ (պատկ. 7), երկու կտորով մեքենաներ՝ մէկը մեծ և միւսը փոքր, և մէկ թուղթ ծակող մեքենայ:

(*) Կալուածներու տարեկան հասոյթին 70 % յատկացուած է ժողանդաւորաց վարժարանին և 20 % անոնց նորոգութեանց:

Տխար Յովակիմ Յովակիմեան եւ Տիկ-
նայք Մէօհրիւպէ Մանուկեան, Զարուհի Էս-
մէրեան եւ Արաքսի Գալըպճեան հարազատ-
ներ, մէկ արագատիպ տպագրական մամուլ,
մէկ կարող եւ մէկ ծաղող մեքենայ, երեքն
ալ ելեքտրաշարժ:

Դիրքերու տպագրութեան սատարած
են.

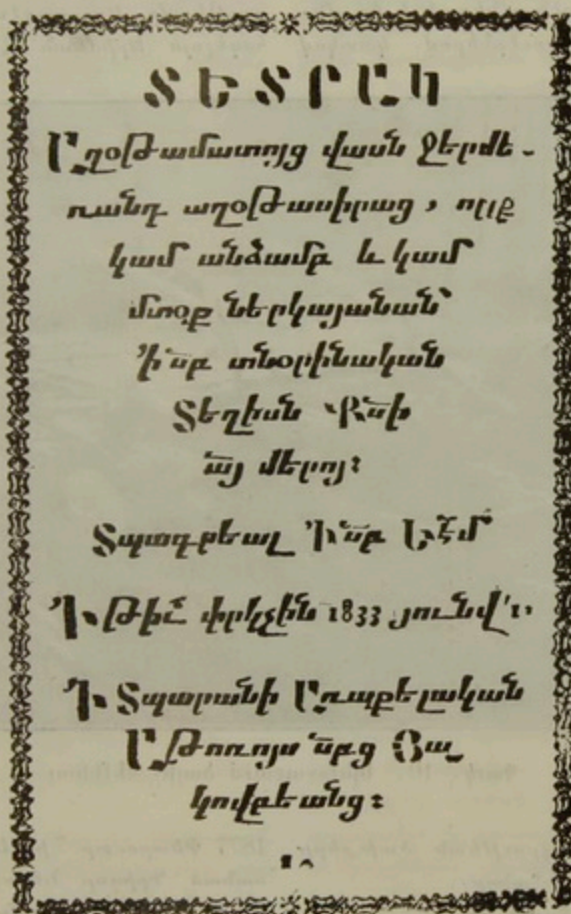
Ս. Յարութեան տեսուչ Խիզանցի Սար-

Սեբաստացի մհի. Մանասէ Տէրպապ-
եանց՝ Տարեքի իմաստասիրութեան Մեկիո-
րայ, 1852:

Կարնեցի Կարապետ Մուրատեան, Մեկ-
քիսեգեկ վրդ. Մուրատեանցի Նոր Կսակա-
րանի Պատմութեան, Ա. տպ. 1871:

Բինկեանցի մհի. Կիրակոս Քարուկեանց,
Մեկք. վրդ. Մուրատեանցի Հայ Եկեղեցւոյ
Պատմութեան, 1872:

Կալկաթայէն Սեթ Աբգարեան, Միխայիլ

Տպարանի առաջին գիրքին դուռը

գիտ վրդ. Յուզակ Ս. Յարութեան տարեկան
արարողութեանց, 1839:

Պայազիտցի միաբան մհի. Դաւուստ,
Արարողութիւն Ս. Արուոյս, 1841:

Ակնեցի Նիկողայոս սրկ. Սօշենց Դրիզոր-
եան, Կանոն յորժամ բարեպաշտ ծնողք և այլն:

Այնթապցի Յովսէփ սրկ. Աշճեան, Լամ-
բրոնացւոյ Խորհրդածութիւն Ս. Պատարագի,
1840:

Ասորւոյ ժամանակագրութեան, Բ. տպ. 1871:

Աղեքսանդրիայէն Աբրահամ փաշա
Բարթող և Պօղոս պէյ Ալըզեան, Աստուա-
ծատուր եպիսկոպոսի Երուսաղէմի Պատմու-
թեան, 1890:

Կալկաթայէն Յովհաննէս աւագ քահա-
նայ Խաչիկեան, ի նպաստ Համաբարբառի
տպագրութեան 100 անգ. ոսկի:

Պատրիկ, Յովհաննէս, Կիւլապի և Յա-

րութիւն կիւլպէնկեան եղբարք՝ Հրաւիրակ Երկրին Աւետեացի Բ. տպագրութեան, 1892:

Բաղիչեցի Անդրէաս վրդ. Միրզայեան, Քահանայարարի, 1896:

Մայր Աթոռի միաբան Սուքիասարքեպոս. Պարզեանց, Գրիգոր Դաւանաղցիի ժամանակագրութեան, 1915:

Պօղոս փաշա Նուպար, Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեանի Ազգապատմի Գ. Մասին, 1925, և Սաւալանեանի Երուսաղէմ:

արան կամ ոչ-միաբան, որոնք այս հարիւր տարուան ընթացքին իբրեւ տեսուչ, իբրեւ զրաշար, զրաձուլիչ, կազմարար և տպագրիչ ծառայած են տպարանիս:

Ինչպէս տեսանք՝ Սուրբ Աթոռոյ մէջ տպարանի առաջին կազմակերպողը եղած է Զաքարիա պատրիարք, 1833ին, եւ իր հսկողութեան տակ պահած է զայն երկու տարի: 1835ի կարգադրութեամբ տեսուչիւնը յանձնուած է Երուսաղէմացի կիրա-

Աղօթք առաջի նր համբարձման տեղոյն քնն:

Տէր իմ յս քնն որ կատարեցեր զամ մարտնադիւ տնօրէնութիւն քո և զկնի փառաւոր յարութեք յաւուրս քառասուն երեւոյժ աշակերտացի՝ աւսուցերն զարքայուն քոյ անձառ զիտութիւն զորս և հանեալ ի լեւոյն ձիթ ենեաց լցեր զանազան շնորհքս ետուր ից աւսքէ լաւն ի յիսնութի քարոզէլ զաւստրան ձմարարածոց օրն ներս զնս՝ աւսքեցեր աշակերտել զամ հեթանոսս և մկրտել յանուն հօր և որդւոյ և հոգւոյն սբյո և պատուիրեցեր նոցա աջակել յեւթմ մինչ և զգինուլ զգորութիւնն ի բարձանց: Իսկ ապա ինքն ի խան անապին զօրութեք համբարձար աւստի յերկինս առ հայր: Ի՞րդ և այժման հեալ առաջի ոտնատեղւոյդ՝ խնդրեմ ի քնն բարձրեալ Թագաւոր՝ ան իմ յս՝ արժանացո՞ղքս ի միւսանգամ փառաւոր գալստեանդ՝ գասակից լինիլ աջակողմեանդ ասուն և ընդ սբս քո վերանալ յեքկինս և երգել զերգս օրհնութե ընդ երանելեացն (յայտն՝ 7. 12.) օրհնութի և փառք և իմաստութի, և գահաւթի, և պատիւ, զօրութի, և շնորհք ան ան մերոյ յաւթեանս ամէն:

ԱՅ

Աղօթք

Նոյն գիրքին եջ մը

մի Պատմութեան երկու հատորներուն, 1927:

Կ. Պոլսեցի Մատթէոս եպոս. Դալըզճեան, Մաղաքիա արքեպոս. Օրմանեանի Խոնք եւ Խոսքին, 1929:

* * *

Չենք կրնար առանց յիշատակելու անցնիլ անունները այն աշխատակորներուն, մի-

կոս եպիսկոպոսին. վերջինիս յաջորդած է Արծրունեան Մկրտիչ վարդապետ: Կիրաւոր պատրիարք իր ընտրութեան յաջորդ տարին (1848) Զմիւռնիայէն բերել կուտայ Տիգրան Սաւալանեանը ու անոր կը յանձնէ տպարանի տեսուչիւնը. պաշտօն՝ զոր կը վարէ տասը տարի, այսինքն մինչեւ 1857: Չկրցանք ճշդել թէ որո՞նք եղած են տե-

սուէ յաջորդող եօթը տարիներուն (1858—1864): Իսկ անկէ ասդին ունինք բոլորին անունները եւ կրնանք տեսուչներու ընդհանուր ցանկ մը կազմել հետեւեալ կերպով.

- 1833—1834 Զաքարիա եպս.՝ Կորեցի
 1835—1840 Կիրակոս եպս. Երուսաղէմացի:
 1840—1848 Մկրտիչ վրդ. Տէր Մարտիրոսեան (Արծրունեան) Բաղիշեցի:
 1848—1857 Տիգրան Հ. Թ. Սաւալանեան Զմիւռնացի:
 1858—1864 Անծանօթ (*)
 1865—1866 Գէորգ վրդ. Դերձակեան՝ Կ. Պոլսեցի:
 1866—1867 Խորէն վրդ. Մխիթարեան Վանեցի:
 1867—1869 Մատթէոս վրդ. Նազարեան Կ. Պոլսեցի:
 1869—1871 Կիւրեղ վրդ. Սրապեան՝ Կէլվէցի:
 1871—1874 Եղեկիէլ վրդ. Յովհաննէսեան Զմիւռնացի:
 1874—1876 Մակար վրդ. Բարխուդարեան Շուշեցի:
 1876—1878 Միաբան Կարապետ Մութաֆեան Կ. Պոլսեցի:
 1878—1881 Սահակ վրդ. Խապայեան Խարբերդցի:
 1881—1884 Միաբան Կարապետ Մութաֆեան Կ. Պոլսեցի (դարձեալ):
 1884—1887 Տրդատ վրդ. Պալեան Թալասցի:
 1887—1890 Սահակ եպս. Խապայեան Խարբերդցի (դարձեալ):
 1890—1893 Կարապետ վրդ. Տէր Կարապետեան Եւլովացի:
 1893—1897 Դանիէլ վրդ. Յակոբեան Կ. Պոլսեցի:
 1897—1902 Գէորգ սրկ. Յովհաննէսեան Վանեցի:
 1902—1904 Սմբատ վրդ. Դադազեան Կ. Պոլսեցի:
 1904—1906 Սարգիս վրդ. Աճէմեան Թիւրքմէնցի:
 1906—1911 Գէորգ վրդ. Յովհաննէսեան Վանեցի (դարձեալ):
 1911—1913 Երեմիա վրդ. Լիֆօրեան Դարասուրանցի:

(*) Կը կարծենք թէ այս ժամանակաշրջանին միջոց մը տպարանի տեսուչ եղած լինի Եսայի վրդ. Կարապետեան Թալասցի (այս պատրիարք):

1913—1932 Մեսրոպ վրդ. ապա եպս. Նշանեան Կ. Պոլսեցի:

1932 Մայիսէն Դեկտ. Նորայր վրդ. Պօղարեան Այնթապցի:

1933 Դարեգին վրդ. Պիւլպուլեան Այնթապցի:

Սուրբ Յակոբեանց տպարանի բազմաթիւ գործաւորներու մէջէն կրնանք յիշել Կիրակոս պատրիարքի որդեգիր Եղիպտացի տիրացու Յովսէփը (այս Երուսթիւն պատրիարք Վահագնեան), որ երեսնական թուականներուն Զանգազուրեան հատորներու տպագրութեան ժամանակ իբրեւ զբաղար աշխատած է հին տպարանին մէջ, իրեն ընկերներ Զուհնալով Մարաշցի Ճանսըզեան Խաչատուր վարդապետը (այն առնի մէջ, Յովհաննէս) և Պոլսոյ Դարթալցի Եղիա պապան: Վերջինս գրեթէ վաթսուն տարիներ անընդհատ զբաղարը եղած է տպարանին, ու հակառակ իր ութսունամեայ տարիքին՝ տեսած ենք իր մեղուաջան աշխատութիւնը, զոյգ ակնոցները աչքին՝ հաւած տառասնորակներու բջիջներուն վրայ: Խորհրդաշէտի Ա. տպագրութեան (1841) հետեւեալ յիշատակարանին մէջ կը գտնենք այն ժամանակի տպարանի աշխատաւորներու անունները. «Արդ՝ խնդրեմք ի ձէնջ, որք մատուցանէք զանարկուն հաշտարար սուրբ Պատարագն, արժանի առնել յիշել զվերականցու տպագրութեանս զԲաղիշեցի Տէր Մարտիրոսեան (Արծրունեան) Մկրտիչ վարդապետն, և զԵրուսաղէմացի զբաղար Գալիւ Սիմոն, և զաշխատաւոր Մարաշցի մահտեսի Յօհաննէսն (այս Խաչատուր վրդ.), և զՏիգրանակերտցի մահտեսի Գրիգորն»: Յիշենք նաեւ Եղիա Տնտեսեանը, որ 1867—68 ին զբաժուլիչը եղած է տպարանին, նոյն առնի ուսուցիչ ձայնագրութեան և երաժշտութեան: Յիշատակութեան արժանի են նոյնպէս Երուսաղէմացի Կարապետ Փօթուխեան և զպտի աղգաւ Ապտըմէլէք Ապուհաննա, որոնք մօտ կէս դար ծառայած են, մին իբրեւ զբաղար եւ միւսը իբրեւ կազմարար ու տպագրիչ:

Ներկայիս տպարանը ունի, բացի տեսուչէն, հետեւեալ ինը գործաւորները. Ռափայէլ Աւագեան Բաղիշեցի, Սարգիս Խաչիկեան Օրտուցի, Եղուարդ Գալաեան Մէնթէշեցի, Հայրիկ Զաքարեան Վանեցի, Խաչիկ Բարձիկեան Պարտիզակցի՝ զբաղար-

ներ, Սեզրաք Հրաչեան՝ կազմարար և և տպագրիչ, Իլիաս Ապտըմէլէք (շպտի) եւ ռուսաղէմացի, Գալուստ Իսպիրեան Սիւրիհիսարցի՝ կազմարարներ, Պետրոս Պետրոսեան Ուրֆացի՝ օգնական կազմարար:

* * *

Որքան կը ներէր յօգուածի մը սահմանը, աշխատեցանք ամփոփ գիծերու մէջ խտացնել Սրբոց Յակոբեանց տպարանի հարիւր տարուան պատմութիւնը, զոր կը փակենք հոս՝ մաղթելով որ օրըստօրէ ծաղկի ու բարգաւաճի ան և լրում տայ ազգին բաղձանքներուն և ակնկալութեանց:

Ուրախալի և մխիթարական է արդարեւ որ սկսած են երևան գալ արդէն նոր պատեհութիւններ, զորս գիտէ քաջապէս օգտագործել արգի գրասէր և գրադէտ գահակալը Սուրբ Աթոռոյս, որուն կը վիճակուի տպարանիս երկրորդ հարկումեակի սեմէն մտնել ներս: Սիրելի է մեզ յուսալ թէ Նորին Ամենապատուութիւնը, Միաբանութեան բարի եռանդն ու տրամադրութիւնները և զովելի ջանասիրութիւնը ունենալով իրեն օժանդակ, բեղուն ու փայլուն տպագրական երկրորդ դարաշրջան մը պիտի բանայ Սուրբ Աթոռոյս մէջ ու պիտի թողու անուն մը յաւէտ անմոռանալի՝ նման երջանկայիշատակ և բազմերախտ իր նասորդներուն:

ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՍ. ՆՇԱՆԵԱՆ

ԱՂՕԹՔ ՏՊԱՐԱՆԻ ՄԷՋ

Տառը տա՛ր լոյսին մէջ. հնչեցո՛ւր երգի պէս,
Թո՛ղ սեւցած մեհաղին դառնայ փայլը վրնիս.
Մասնէ՛ մաս սահեցո՛ւր խորհուրդի մարգարիս,
Թո՛ղ մասեանը բացուի ջերմաւէս իմ շունչէս:

Պանծացո՛ւր գաղափարը մութէն անցեալին,
Ո՛վ Աստուծը լուսեան, ծնծղանք փոքորիկէ,
Ի՛նչ պարտէ՛ք էր առկախ երկինքէն արծաթէ,
Երբ ձեռքերը սիրոյ աղօթով ձոյլ էին...

Սիրէ՛ սիրս կը հծծեն արունքները փառէ.
Ու դէմքեր կը բացուին ու բիբեր կ'երազեն.
Արեւին օրհնութիւնն իր բուրվառը կ'այրէ...

Տո՛ւր բառեր դիւքանքի որ օծուած են լոյսէն,
Ու քո՛ղ երգը հիւսուի աստղերու բոցին հետ
Գիշերին, Պաշտօնին, Աղօթքին կրկնաւէս...:

ԱՐՍԷՆ ԵՐԿԱԹ